EDE Education Language and Literature Journal
EDE Eğitim Dil ve Edebiyat Dergisi

EDE, 2023; (3): 1-34 **Özgün Araştırma / Original Article**

Abdul Hamid II in Modern Arab Poetry: Example of Syrian Poetry

Adnan Güvel[1*]
Mehmet Yılmaz[2]

*** Corresponding author**

[1] PhD Student, Cukurova University, Türkiye
adnan78m@hotmail.com
ORCID ID https://orcid.org/0009-0003-6867-8192

[2] Dr. Lecturer, Cukurova University, Türkiye
ahmetmiselim@gmail.com
ORCID ID https://orcid.org/0000-0002-9648-2985

First received : 03.06.2023
Accepted : 15.07.2023

Acknowledgement:
Author(s) provides the following information:
1- All authors contributed equally to the research.
2- There is no conflict of interest between the authors of the article.
3- There is no need for ethics committee approval and/or legal/special permission in our article, because the article is a conceptual study.
4- Research and publication ethics have been followed in this article.

This article was checked by *Turnitin*. Similarity Index 25%

Citation:
Güvel, A., & Yılmaz. M. (2023). Abdul Hamid II in modern Arab poetry: Example of Syrian poetry. *EDE Education Language and Literature Journal*, (3), 1-34.

ABSTRACT

When we look at the world history, it is seen that people at all levels of societies are in communication and relationship with each other in some way, and there is a two-way relationship between praise and satire, especially between poets and thinkers and administrators and administrators. Ottoman Sultan Abdul Hamid II. It is known that Abdul Hamid (1842-1918) also found a place for himself in the works of poets and writers of his period, aside from his administration in the last periods of the Empire and his importance in terms of Turkish and world history. The aim of the research, in which the qualitative research method is used in general and supported by the literature review and sampling techniques, is to reveal of Syrian Arab poets' perspective of on Abdul Hamid II and therefore on the Ottoman Empire in his eyes. As a result of the study, it was seen that while he was appreciated by some Syrian poets, he was vilified at a level that was overdone by others. Admirable Syrian poets, generally influenced by the caliphate bond, Abdul Hamid II. He clearly expressed the influence and praise of Abdul Hamid on Syria, and therefore the Ottoman Empire, through his poems. One of these poets and the Christian Mariana al-Marrash (1848-1919) took part in the first group, the Islamic unity against Western imperialism and colonialism and the caliphate represented by the Ottoman Empire in their poems, and in this context, Abdul Hamid II. It was seen that he was defending Abdul Hamid Khan. The opposing group, which included another Christian Syrian poet, Michael al-Saqqal (1852-1937), criticized the Ottoman state and therefore Abdul Hamid Khan with the motives of freedom and reaction, and even preferred to act with those who tried to dethrone him. In the aforementioned period, from the eyes of Syrian poets, Abdul Hamid II. It turns out that Abdul Hamid followed the political and social relations between Syria and the Ottoman administration within the framework of the concept of the Caliphate during his 33-year reign, and in fact, they shed light on the Syrian mentality of their period.

Keywords
Modern Arabic Poetry, Abdul Hamid II, Syria, Structure of Thought.

INTRODUCTION

The Turks lived together with the Arabs in the majority of their history and in the Middle East in general, after they accepted Islam, and they often shared their happiness and sadness with them, apart from sharing their lands. So much so that the Turks saved both Islam and the Arab world from disintegration and acted as the flag bearer and protector of Islam for nearly a thousand years. Moreover, history recorded that the Seljuk Turks patronized the Abbasid caliphs (Savrun, 2018, p. 241).

Since the language of the Qur'an and the prophet, and therefore the language of their first interlocutors, was Arabic -at least in terms of the verse - while the Turks accepted the Arabs as the source of the religion of Islam, the Arabs, according to a general opinion, saw the Turks as the benefactors of Islam and the Sunnah. This mutual tolerance continued until the beginning of the nineteenth century with the French Revolution, except for some historical struggles. From this date on, the seeds of sedition began to be planted between the two peoples with the "divide and rule" policy of the western states led by England (Sarıkoyuncu, 2008, p. 7; Alpaslan & Kaştan, 2020, p. 428). After the Ottoman Empire entered the First World War, the British resorted to military and political initiatives that would cover the entire Arabian Peninsula. The first step of these attempts was the occupation of Basra. In order to contribute to these initiatives, he cooperated with prominent leaders of the region such as Ibn Rashid (1839-1918), Imam Yahya (1869-1948), Ibn Saud (1876-1953) and Muhammad Ali al-Idrisi (1876-1923). (Polat, 2019, p. 73).

As a result of the spread of concepts such as nationalism, freedom and colonialism from the West, the mentality of the Arab peoples and their perspectives towards the Turks were

negatively affected. Orientalists and Arab thinkers and men of letters who completed their education in the West also played a major role in this. With the decision taken at the end of the "Paris Arab Congress" in 1913, which lasted for six days, that the decentralization system should be followed, Arab nationalism and separatist ideas came to the fore (Kurşun, 1992, pp. 132-136). Many Arab thinkers and writers tried to revolt the people with slogans such as "The invading and colonialist Turks!", "The Arabs are being Turkified!" and they achieved considerable success in these efforts. In fact, in his work called *Tabai al-Istibdat*, written by Abdurrahman al-Kevakibi, one of the writers from Aleppo who made great efforts in this direction, targeted the Abdul Hamid regime and therefore the Ottoman state (Baktıaya, 2017, p. 343). Names such as Shibli Shmil, who were called democracy defenders of their time, wrote articles in this direction in various Arab journals (Sırma, 1985, p. 25). In fact, the opposition to the Ottoman administration and therefore to Abdul Hamid II, who was at the center of the research, did not come only from non-Turkish elements. Particularly, the core staff of the Committee of Union and Progress, which was the nationalist representative of the internal group that joined the administration relatively after the Constitutional Monarchy I, saw Abdul Hamid II as the only responsible for the bad situation the state was in (Taşçıoğlu, 1996, p. 80). Some personalities in the external group, which started with Cemaleddin Afghani (1838-1897), to whom Abdul Hamid Khan also supported, continued with Muhammed Abduh (1849-1905), and thought that nationalist movements were not the solution, and took Islam and ummahism to the center (Baktıaya, 2017, pp. 315-336). Some writers who followed this trend thought that separatist thoughts were a trap of the West and Zionism and tried to warn the public against these traps with their poems and writings.

In the light of the above, it is very important to evaluate Abdul Hamid II from the point of view of the Syrian poets of his period. Until today, apart from the general history of the Ottoman state, including the period of Abdul Hamid II, especially the period of decline and collapse, military, economic, religious, social, etc. Of course, there have been many studies dealing with different aspects, causes and consequences. However, it is striking that there is no focus on a study that deals with the subject in terms of poetry and the geography of Syria, and there is a need in this regard. The main purpose of this research, in which qualitative research method and ample sampling technique is used through literature review, is to examine the approaches of Syrian poets to Sultan Abdul Hamid through their poems. Because, in addition to history and politics, Abdul Hamid II became the focus of literature both in his period and in the following periods. Abdul Hamid II, who is the subject of many novels of writers or poems of poets, is shown as the Sultan who defended the Ummah and preserved its unity in some novels and poems, while in some poems and novels, it has been seen that she is introduced with qualities such as "Red Sultan", "Anti-Constitutional Enemy", "Leaving the nation ignorant", "Governing with tyranny". Poets and writers who introduced Abdul Hamid II with his positive features are generally those who are devoted to their own nation and values and deal with the problems of the society. The general feature of those who introduce them with negative features is that they are non-Muslims and act as agents of Western states and colonial powers. However, there were also those who were non-Muslims and admirers of Abdul Hamid. Because the geography of Syria, as in most of the other Ottoman lands, contains different ethnic groups such as Arabs, Turks, Kurds, Armenians and Circassians, different religions and sects such as Muslims, Nusayri, Druze, Christian, Jewish and Yezidi. It was also suitable for the emergence of different combinations in terms of its mentality (İshakoglu, 2012, pp. 41-49). For example, the poet Mariana Marrash could

not hide her admiration to Abdul Hamid and talked about himself with very good qualities and legends in her divan *Bintu Fiqr*.

Apart from the divans of the poets that are the subject of the study, works such as *al-A'lâm* belongs to Khayr al-Dīn Ziriklī's published in 2002-Beirut, *al-Adab al-'Arabî fî al-ḳarni al-tâsi'i 'ashar* belongs Louis Cheikho published in 1910-Beirut, *al-İdâretu al-'Uṯmâniye fî vilâyet Syria 1864-1914* belongs to Muhammad Abdul Azeez Awad published in 1696-Cairo, *Muḥâḍarât 'an al-ḥarekeh al-edebiyye fî Ḥaleb: 1800-1950* belongs to Sami al-Kyali published in 1957-Beirut and *Mu'jem al-shu'arâ' min al-'aṣr al-jahilî ḥattâ seneh 2002* belongs to Kamil Salman al-Juburi published in 2003-Beirut have been the most used source by us. It is known that there are many works written by historians, men of letters and politicians who took a stance in favor of or against Abdul Hamid II and therefore the Ottoman administration. Due to its periodic and spatial limitations, as well as its scope at the poetry level, only the poets and their poems in the titles of the study could be reached.

1. THE CULTURAL AND LITERARY STRUCTURE OF SYRIA IN THE PERIOD OF ABDUL HAMID

Throughout the Ottoman period, the Syrian geography had rich libraries in Damascus, Aleppo and Homs, most of which were in manuscript form. On the other hand, after the re-declaration of the Second Constitutional Monarchy (1908), with the Unionists having a say in the administration, the Association Law was enacted in 1909 in order to appease the Arabs' demands for reform against their decentralized ideas, and parties and societies were established some of them are official and the others secret for Arab independence, including the "Syrian Union Association" (İshakoğlu, 2012, pp. 78-79). Cem'iyyetu al-Adab ve al-'Ilm, the first literary society of the Arab world, founded by Boutros al-Bustani and Nasif al-Yazici with the help of American missionaries, was among such societies (Baktıaya, 2017, p. 25). ; Y. K. Huri, 1994, pp. 23-25).

During the reign of Abdul Hamid II, educational activities in the province of Syria developed considerably compared to before, and thanks to primary, junior high school, secondary and sultaniye schools, as well as higher schools, there was a cultural and intellectual development and the number of cultured people increased (Awad, 1969, pp. 252-269; Kyali, 1968, p. 9; Kurd Ali, 2008, pp. 164-165; 193-197; Ahmed, 2011, p. 320). The culture of books, press and publications was enriched with the Provincial Printing House, which was first established in 1864, and then other printing houses, increasing to tens of numbers during the reign of Abdul Hamid (İshakoğlu, 2012, pp. 83-90), and positive developments were experienced in the field of journalism (Cheikho, 1910, p. 1/10; Isteyf et al., 2008, pp. 2/632-633). In this context, newspapers such as Furat, İtidal, Syria, Mir'ât al-ahlak and Damascus, as well as magazines such as al-Muktabes, were published, especially in Aleppo and Damascus (Isteyf et al., 2008, p. 2/632-634; Kurd Ali, 2008, p. 167).

Apart from the number of educational institutions opened for non-Muslims, the number of traditional education institutions such as primary schools and madrasahs, as well as modern schools, such as ibtidaiyye, rushtiye, i'dâdiyye and mekâtib-i âliye, which are affiliated with the Ministry of the General Education, contributed to education (İshakoğlu, 2012, pp. 93-108). In addition to schools, colleges, newspapers and magazines, associations and societies with various cultural aims were established in different cities of Syria to operate in literary, cultural and social fields as al-Cemiyyet al-ilmiyye al-Sâriyye, Zer'u al-âdâb and Râbita al-Mahabbe gibi (Kyali, 1968, p. 9; Isteyf et al., 2008, p. 639). In addition to these associations and societies, many writers

and thinkers who were said to deal with the problems of the people and tried to awaken the people, actually had connections with Western states like as Abd al-Raḥmān al-Kawākibī (1855-1902), Edib Ishaq (1856-1885), Abdul Hamid al-Zehrawi (1855-1898) and Muhammed Kurd Ali (Isteyf et al., 2008, pp. 2/405-421).

2. POSITIVE LOOK ON ABDUL HAMID II IN SYRIAN ARAB POETRY

Abdul Hamid Khan has been the center of attention of literature as well as history and politics. It is seen that the Syrian poets Mariana al-Marrash and Jamil al-Azm displayed a pro-Abdul Hamid stance. Politically, they described him as the Caliph of Muslims, the hope of the ummah and the just leader, and personally as a dignified and wise person.

2.1. MARIANA AL-MARRASH (1848-1919)

She is the child of a wealthy Christian family, famous for its trade, science and glory, and who made great contributions to the scientific life of the period in which they lived (İshakoğlu, 2012, p. 158). She was born in Aleppo and grew up in an exceptional scientific and literary environment with the advantage he gained from her family. Because her father, Fethullah al-Marrash, who was a man of letters, was one of the intellectuals of the Francis region (Ziriklī, 2002, p. 7/210; Kyali, 1957, pp. 138-139). Her mother was an intelligent and foresighted woman from the Antakî family, her older brother Francis was a developmentalist and leading man of letters, and her brother Abdullah was a journalist. At the age of five, she attended Maronite and later Anglican schools. When she was fifteen years old, her father taught her the sciences of syntax and aruz prosody (Kahhala, 1959, p. 5/9; Sarkis, 2008, p. 2/297). It is seen that Marrsh, who studied the art of music without a teacher, started to write poems and articles at a young age. Her first article, *Shamet al-Jinân*, was published in the fifteenth issue of al-Jinân magazine in 1870. Marrash, who also has poems in the genres of ghazal, n'at, and lament, also has a divan called *Bintu Fiqr/Thought Woman*, which was published in 1893 (Daghir, 1972, p. 2/671; Juburi, 2003, p. 5/372). She turned her house into a gathering place for honorable and respected people with whom she traveled in the field of science and literature. So much so that Aleppo, which is called the grandfather of Arab journalists, is frequented by respected poets, thinkers and men of letters such as Rizik Allah Hassun (1825-1880), critic and man of letters Kostâkî al-Himsi (1858-1941), and poet Gabriel al-Dallal (1836-1892). The culture hall in the Aziziye district of Istanbul is considered to be the first women's cultural hall to be embraced and directed by an Arab woman in the modern age (Himsi, 1925, p. 42; Alu Jundi, 1958, p. 1/309). Marrash, traveling to Europe, finds the opportunity to meet the morals, customs, traditions and customs of that place. Amazed by the wide gap between the east and the west, Marrash interprets this as an experiment and meets the development leaders in Egypt, Syria and Lebanon, and exchanges views with them in terms of science and literature (Kahhala, 1957, p. 3/8).

Although she is a Christian, Mariana Marrash is a fan of Abdul Hamid II (Ziriklī, 2002, p. 7/210; Sarkis, 2008, p. 2/297; Kahhala, 1957, p. 12/221-222). There are separate poems about him with laudatory expressions. She dedicates her first poem, titled "أَطْلَعَتْ نورُالهُدى/ Light of Guidance Born" in her divan called *Bintu fiqr*, to the mother of Abdul Hamid II. Like Abdul Hamid Khan, who enlightens the world with his justice and is the source of many advantages, she expresses her gratitude to Abdul Hamid Khan's mother for giving birth a Sultan to people and expresses her feelings as follows (Marrash, 1893, pp. 3-4):

أَطْلَعَتْ نورُ الهُدَى للنَّاسِ في الظُّلَمِ — فَأصْبَحَ الـعَدلُ يَجْلو ظُلمةَ النَّقَـمِ
أولْيتَـنا بـمِليـكِ الأرضِ كُـلِّ يـَـــدٍ — شُـكـرًا فَـإنَّكِ حَـقًّا مَصْـدَرُ النِّعَمِ

تَعَطّـفي واقْبَلي بالـرِّفْقِ تَهْنِـــئَةً مِنْ بِنتِ فِكْرٍ عليـها صِبْغَةٌ بـــدمِ

Illuminating the darkness of cruelty with your justice,
You were born upon us like a light.
Thank you for giving birth to us (like Abdul Hamid Khan) sultan.
We owe you a debt of gratitude,
You are the source of blessings.
With the feelings born from inside of the Bintu fiqr,
Would you accept this celebration with pity and compassion?

In another of her poems, Marrash makes a connection between Abdul Hamid Khan's accession to the throne and the relief of the ummah, and this time she speaks highly of her personal life. Because the Zionists, who engage Western states with Middle Eastern ambitions, are trying to seize land from Palestine, which is a part of the Ottoman state, even with money, and they take exceptional measures and limit these initiatives, relieving the concerns of the people (Öke, 1996, p. 220). The lines of the poet are as follows (Marrash, 1893, pp. 4-5):

قُـرّت أَعْيـنُ المَـلأِ بِـالأَمْـنِ أَجْمَعُـها لـمَّا عـَـلَتْ رايـَةٌ بِالحِلـمِ تَشْتَـهِرُ
كانتْ نُفوسُ الوَرَى بالأَمْسِ في ظِماءٍ فكيـف تَظْـمأُ وأنتَ الـغَوثُ والمَطَرُ
فَعِـشْ عَظِيـمًاً سَعـيدًاً مالِـكًاً أبـــدًاً ما دارتِ الأرضُ والأَفْلاكُ والعَصْرُ

Our sultan, famous for his seriousness.
Feeling the environment of trust when ascending the throne,
The eyes of the people were enlightened.
Just yesterday, when people were hopeless, unhappy and restless,
Now they live a peaceful and hopeful life.
After you become a source of hope and peace,
How can they not continue?
From Almighty Allah, as the world turns and life goes on,
I wish you the continuation of your property in glory and happiness.

In another poem, Mariana Marrash, after giving thanks to the Almighty God, who bestowed a Sultan like Abdul Hamid Khan, emphasizes his political genius and unifying aspect, this time mentions his name and expresses her feelings as follows (Marrash, 1893, p. 5):

حَمـْدًاً وشُـكْرًاً فَقَدْ أَولَـيْتنا مَلِكـــًاً ذا حِكْمـةٍ لـمْ يَنلـْها قَبْلـهُ أَحـــَدُ
حارَتْ عُقولُ الوَرَى في وصْفهِ بَشَراً فَقُلْتُ ذا مُـلْكٍ بِالجِسْـمِ مُتـــَّحِدُ
تـرَى السِّياسَـةُ قدْ عزَّتْ بِحِكْمـــتِهِ فَإنَّه رَبَّها والسَّاسَةُ اِعْتقَـــــدُوا
لمَّا نَشَرْتَ على رَأْسِ المَـلأ عـَلَمًاً لِلسِّلمِ لمْ يَبْق عُدْوانٌ ولا حِـــقْدُ
قـَالـتْ وقد سَـطَّرتْ تاريخُه مُلـكِي عبدالحميدِ بِعرْشِ المَجدِ مُنفـَـرِدُ

Who was not given to anyone before,
We thank you for forgiving us the sultan,
With his valuable and wise features.
While people were astonished by the fact that he was human,
I added the following saying: Very rare traits were collected in his person.
Politics was exalted with its wisdom.
Because he was the leader of politics.
All politicians believed it too.
When the banner of peace among the people was raised,

There was no problem of hatred or enmity between them.
History, the reign and glory of Abdul Hamid,
Wrote in gold letters as the only sultan of the world.

In another poem, the poet wrote a congratulatory poem titled "بُشْرَاكَ يا دهْرُ / Good news to you, Fate" in which Abdul Hamid Khan expressed his joy and happiness about his ascension to the throne of the state in 1876 (Marrash, 1893, pp. 4-5):

بُشْـراكَ يـا دَهْرُ هـا فَوزٌ وهـا وَطَرٌ — قَدْ نِلتَ للفَخْرِ أَمْرًا كُنْتَ تَنْتَظِـرُ
قُـرّت أَعْيـنُ المَـلأِ بِـالأَمْـنِ أَجْمَعُـها — لـمَّا عَـلَـتْ رايَـةٌ بِالحِلـمِ تَشْتَـهِرُ
فالعَـدلُ مَهَّدَهـا والعَقلُ أَيَّـدَهـــا — والمَـجْدُ شَيّـدَها والـعِزّ والظَـفرُ
شُـعوبُ عُثْمـانَ لا بـؤْسٌ ولا كُرَبٌ — ولا هُمـومٌ ولا ضِيقٌ ولا حَـــذَرٌ
للهِ سُلـطانُنا خَـيرُ المُـلوكِ ويـــا — للهِ هِمَّـتُـهُ يـــا أيُّـها الـــبَشَـــرُ
كانتْ نُفوسُ الوَرَى بالأَمْسِ في ظِمإٍ — فكيف تَظْمأُ وأنتَ الـغَوثُ والمَطَرُ
فَعِـشْ عَظِيـمًا سَعـيدًا مالِـكًا أبـــدًا — ما دارتِ الأرضُ والأَفْلاكُ والعَصْرُ

Good news for us, which we have been waiting for a long time,
We proudly achieved our victory and our needs.
When our sultan, who was famous for his heavy headgear, ascended the throne.
Feeling the atmosphere of trust, the eyes of the people lit up.
Growing up in an environment of justice and managing with intelligence,
Our great sultan rose with glory and honor.
After that, in the Ottoman peoples,
There is neither poverty, distress, grief, nor anxiety and worry.
O people! Our Sultan, with his mercy and determination,
He is the best of the sultan and kings.
Just yesterday, when people were hopeless, unhappy and restless,
Now they lead a peaceful and hopeful life.
After you become a source of hope and peace,
How can they not continue?
As the world turns from Almighty Allah and life continues,
I wish you the continuation of your property in glory and happiness.

Mariana Marrash, who expressed the spread of the fame, talent and legends of the Second Abdul Hamid Khan in the horizon in her poem titled "يَا مَنْ يُجيبُ نِداءَ المُسْتغيثِ / O Almighty God Who Answers People's Prayers", speaks of him with praise and honor (Marrash, 1893, p. 5):

يَـا مَنْ يُجيبُ نِداءَ المُسْتَغيثِ بِـــهِ — يا مَنْ عليهِ جَميعُ النَّاسِ تَعْتَـمِدُ
حَمْـدًا وشُـكْرًا فَقَدْ أَولَـيْتَنا مَلِكـــًا — ذا حِكْمَـةٍ لـمْ يَنلـها قَبْلَـهُ أَحَـــدُ
سَمَتْ مَناقِبُهُ فوق السُّها وغَـــدَتْ — مِثْلَ الغَزالَـةِ في العَلْيـاءِ تَتَـــقِدُ
حارَتْ عُقولُ الوَرَى في وصْفِهِ بَشَراً — فَقُلْتُ ذا مُلْكٍ بِالجِسْمِ مُتَـــجِدُ
حَـزومُ رَأيٍ رَفيـعُ الشَّـأنِ ذو هِمَـــمٌ — يَتيمَةُ الدَّهرِ بِالأوصَافِ مُنْفَـرِدُ
تَرَى السِّياسَـةُ قَدْ عَزَّتْ بِحِكْمـــتِهِ — فَإنَّه رَبَّها والسَّاسَةُ اِعْتَقَـــدُوا
لمَّا نَشَرْتَ على رَأْسِ المَـلأ عَـلَمًا — لِلسِّلمِ لمْ يَبْق عُدْوانٌ ولا حِـــقْدُ
إنّ الخِـلافَـةَ لمَّـا أمْسَتْ مُـلْكـًا — مَلجَأ العَدالـةِ في آرائِـه السَّـــدَدُ

قَـالـتْ وقـد سَـطَّرتْ تـاريخُـه مُلكِي عبدالحميدِ بِعرْشِ المَجدِ مُنفـَـردُ

O, in whom all people trust,
Almighty Allah, in whose presence the prayers are accepted!
Who was not given to anyone before him,
The sultan with his valuable and wise features,
We thank you for forgiving us.
Legends of the Sultan Suha star
And it shone like a gazelle standing high.
While people were astonished by the fact that he was human,
I added the following saying: Many rare traits were collected in his person.
He was unique in his time with his steadfast vision, exalted glory and qualifications.
Politics was exalted with his wisdom, because he was the leader of politics.
All politicians believed it too.
When the banner of peace is raised among the people,
There was no grudge or enmity between them.
After the caliphate became his property,
Every seeker of justice took refuge in his views.
History, the reign and glory of Abdul Hamid Khan,
He wrote in gold letters as the only sultan of the world.

When Mariana Marrash's poems about Abdul Hamid Khan are evaluated, it is seen that although she is a Christian, she is not affected by external factors and factors, and she mentions her with pride and pride in her poems without any purpose or expectation.

2.2. JAMIL AL-AZM (1873-1933)

Jamil al-Azm, who was born in Istanbul and continued his life in Damascus after the death of his father, wrote articles and poems in various magazines and newspapers, and made biography and monograph studies. The poet, who was elected a member of the Damascus Arab Science Academy, which was an important institution in his time, passed away in Damascus (Kahhala, 1957, p. 271; Babtain, 2008b; Yüksel, 1993, pp. 325-326). While expressing his admiration for Abdul Hamid Khan in his poem titled مَلِكٌ تَحْسُدُ الملوكُ / The Sultan Envy of the Sultans, he also mentions that Abdul Hamid Khan made even the legends and other sultans jealous, and that he filled the gaps in politics with his accurate and correct view. He also states that he showed people the right way with his foresight, right view and wisdom, and carried the people from an environment of insecurity to an environment of trust and happiness (Babtain, 2008c):

غيرَ نَفْسي فليستْ النَّفسُ مُلْـــكي هي مَـلِكُ المَلـيكِ عـبد الحمـــــيدِ
مَـلِكٌ تَحْسُـدُ المُـلوكُ مَـــــعَاليَ ـــهُ، وهلْ يَخْلو مِثْلَهُ مِن حَسُـــودِ
فَلَـكَم سَـدَّ في السِّياسَـةِ ثُـــغْراً فـاغِـراً ثُـغْرُهُ بـرأيٍ سَـــدِيـــــدِ
وأَفـادَ الأَنـامَ بِـالــعَدْلِ بـعدَ الـــ ـــخَوفِ أَمْـناً فكـانَ خَيرَ مُفِـــــيدِ
وبَنـى فـوق هَـامَـةِ النَّسْرِ للإسـ ـــلامِ رُكْـناً وأيّ رُكْـنٍ شَـديـــــدِ

Even my soul, which is my only existence,
May it be sacrificed to Abdul Hamid, the king of kings.
Even the legends of those other sultans,
He is a sultan they envy and envy.
Shouldn't people like him be envied as well?

In politics with his accurate and correct view,
What wide gaps and gaps he filled!
With his compassion and justice, he will protect the people from the environment of insecurity,
He carried it to an environment of trust and happiness.
He is truly the best king.
He will bring the religion of Islam to its rise again,
He tied it to real and solid foundations.

In this period, in the poems of poets such as Mariana Marrash and Jamil al-Azm, it is seen that the western countries were not subject to the separatist politics within the borders of the Ottoman Empire. In addition, it is seen that they maintained their view of the Ottoman sultans and administrators who ruled them, especially that Abdul Hamid Khan II maintained the unity and integrity of the state and tried to provide justice and order in the Ottoman geography.

3. NEGATIVE LOK ON ABDUL HAMID II IN SYRIAN ARAB POETRY

Although Abdul Hamid II was praised by the poets who grew up among the state subjects of his time, he was criticized by some poets with such heavy accusations as to describe him as "Red Sultan". Many poets, writers and thinkers who criticize are either non-Muslim or associated with Western powers led by England and France. Among this group, besides Turkish poets and politicians such as Rıza Tevfik (1869-1949), who was initially against the sultan but later regretted saying "Where are you, dear Abdul Hamid Khan?", there are also Arab poets such as Fares al- Khoury (1877-1962).

3.1. MICHAEL AL-SAQQAL (1852-1937)

Michael, the son of poet and scholar Anton al-Saqqal, was born in Malta, where his father went for business, and after a while he returned to Aleppo with his family and settled there (as-Sakkal, 2006, p. 63). al-Saqqal, who received basic knowledge, especially Arabic, from his father, took great interest in literary sciences (İshakoğlu, 2012, p. 167). The poet, who learned how to read and write in Turkish, started writing poetry when he was sixteen. He was engaged in the profession of lawyer for a while, but later turned to literature and published the first photographed Arab magazine in Egypt, *al-Ejyâl*, in 1897. He returned to Aleppo from there and wrote his book *Leṭâif al-s̲emer fî sukkân al-zuhrah we al-ḳamar*, which has a literary and cultural content. Apart from this, there is also a great divan of poetry written in syllabic meter but not published (Kyali, 1957, p. 187; Ziriklî, 2002, p. 236). In addition to these, there is also a great history book consisting of two parts, the first part of which is called *Ṭarâif al-nedîm fî târîḫi Ḥalab al-Ḳadîm*, and the second part is called *Letâif al-Ḥadîs̲ fî târihi Ḥalab al-Ḥadîth*. Al-Saqqal was a member of the commercial court, which was responsible for dealing with foreign cases for about forty years by the British consulate, and later he was selected as a correspondent member of the Arab science institute in Damascus (Juburi, 2003, p. 5/482; Himsi, 1925, p. 111).

Al-Saqqal, whose poems were criticized by the writers of his time, such as Khayr al-Dīn Ziriklī, may be the reason why he published only the first volume in 1925, although it consisted of four volumes. It is seen that he reflects his grudge and hatred towards Abdul Hamid Khan (İshakoğlu, 2012, ss. 168-169). Contrary to Mariana Marrash, in her poem titled يا ذلَّ قومٍ بأنطاكية / *Shame on that Nation Coming from Antakya!* she was happy with the dethronement of Abdul Hamid II and expressed that there was good news in the background of this important event. Al-Saqqal, who

claims that Abdul Hamid Khan committed all kinds of murders against the people by disguising himself as religion, expresses his thoughts as follows (Yafi & Munejjid, 1995, pp. 188-189):

يـــا ذلَّ قَـومٍ بِـأنـطاكـيةَ غـــــدَروا ... وهم على زَعْمِهِمْ للناسِ ســـاداتُ
يـا أيُّها النَّـاسُ ليسَ الـدِّينُ يَـأْمُرُكُـم ... بِالبَغْيِ والفَتْكِ، بلْ تلكَ السِّياسَـاتُ
هي الإشَاراتُ مِنْ بَعضِ الرِّجالِ إلى ... عبدالحميدِ فأَغْوَتْهُ الإشـــــاراتُ
أَمْسَى يُـرِيْقُ على اسمِ الـدِّينِ كُلّ دَمٍ ... ظُلماً لقَدْ لُعِنَتْ تلكَ الإراقَـــــاتُ

Deceiving them by claiming to be the leaders of the people,
And woe to that nation that came from the direction of Antioch.
O people, all this is against the religion.
And it is Abdul Hamid's policy that leads to defeatism.
These persecution and suffering, Abdul Hamid's staff,
It is done by lying and flattening reports.
Abdul Hamid was also deceived by them.
And he himself took many lives unjustly by using religion.
Now all those souls are cursing him.

Al-Saqqal, who welcomed the news of the abdication of Abdul Hamid Khan with joy and surprise, claims that this was an important event and that there would be good news for the people behind it, and that all problems would be solved after Abdul Hamid Khan (Saqqal, 1925, p. 41):

وقد رَوَى أَنَّكَ المَخْلـوعُ بَـعْضُهمُ ... يا ربِّ هَلْ صُدِّقتْ تلكَ الرِّوَايـاتُ
بالخَلـعِ يُشْرى بِها كلُّ البَشَائِـرِ، بلْ ... في كلِّ حَرْفٍ لنَا مِنهُ بِشَـــاراتُ
العَيْشُ بَعْـدكَ يـا عبـدالحمـيدِ حَلّا ... كأَنَّما ليسَ في الدُّنْيا مَـــرَاراتُ
لا تَلْعنِ الدّهرَ يـا عبـدالحمـــيد فقَدْ ... جَنَيتَ حتى اشْتَكتْ مِنْكَ الجِنَاياتُ

We heard the news that you were dethroned,
Is this good news, O Lord?
There are many glad tidings in its revelation,
So much so that there is good news in every letter of the revelation.
O Abdul Hamid! Life after you
It is sweet as if there was no bitterness and no suffering.
O Abdul Hamid! Don't curse time,
Because you have committed such crimes that
Even those crimes complained about you.

In another corner of his divan, al- Saqqal expresses his thoughts in the following lines, stating that Abdul Hamid Khan ruled the state with cruelty and tyranny, impoverished the people and paid for it by being overthrown (Yafi & Munejjid, 1995, pp. 191-192):

كانت إرادتُكَ الكُبرى إذا صَـدَرتْ ... مِنْ قَصرِ يِلدزَ تَهتزُّ الـولايـــاتُ
واليومَ أمسيتَ مَسْجونـاً ولا عَجَـبٌ ... ذاكَ العَداءُ لهُ هذي المُجـــازاةُ
لو كنتَ بالـعَدلِ والإنْصافِ مُحتفِظاً ... عِشْتَ العزيزَ وحَفَّتْكَ السَّـعاداتُ
أيـن الخِزَانـــاتُ للأيـــامِ تجمَعُـها ... عبـدالحمـيدِ أصانَتْكَ الخِزانـاتُ
إني لَأَعْلَـمُ أنَّ المـرْءَ تصْحَبُـــهُ ... أعمـالُـهُ فهي لو نَـدري شَـهاداتُ

When your edict came out of the star palace,
Even the provinces trembled with fear.
If you are in detention today,
Don't be surprised, because you find what you're doing.
If you were just and fair, he would live with dignity.
And happiness surrounded him.
O Abdul Hamid, where are the treasures you have accumulated for these days?
Did they protect you?
But the person I know will finally face his deeds,
And he will testify against you in those works.

It is seen that al-Saqqal continues his criticisms in the verses below, this time over the so-called Armenian genocide that took place during the reign of Abdul Hamid II and tries to present the related events as brutality and massacre, as if the Armenian lobbies are overflowing with water. He even went so far in his claims that it is seen that he pushed the limits to the point that the Turks under the rule of Abdul Hamid II committed all kinds of inhumane crimes against Armenians, that the elderly and children were brutally killed, that their corpses were fed to wolfs and that women were raped (es- Saqqal, 1925, pp. 41-42):

تـقولُ وشَيبي أبْصَـرَتـْـهُ الحَبائِـبُ ... أَلَسْـتَ الـذي قدْ شَيَّبـتْهُ النَّـوائِـبُ
مُصَـابٌ هما كالـسَّيلِ فاشتدَّ وقْـــعَهُ ... على النَّاسِ حتى أكْبَرتْهُ المَصَائِبُ
فهذا قَتيلٌ يـأكلُ الوَحْـشُ شِـــــلْوَهُ ... تدورُ بهِ الغِربانُ وهي نَـواعِــبُ
عَذارَى تخافُ الــعارَ تَبكي صِيانَـةً ... يُغالِبُها الباغونَ والبَغيُ غـالِــبٌ
هنـاكَ شـيوخٌ تـأكلُ الـنَّارُ جِسمَــهمْ ... هنـالكَ ولـدانٌ وُخودٌ كـواعِــبُ
فلو أبْصَرَتْ عيــناكَ أطفالَـهمْ وهـمْ ... يموتـونَ بَرداً والنِّسـاءُ نَـوادِبُ
لضَاقتْ بكَ الأرضُ التي أصبحتْ بهمْ ... مَشـارقُـها تَبكي عليها المَــغاربُ

Friends who see my hair turn gray,
The reason for this is "Is it your ordeals?" they asked.
This is what appears to be a little but then comes before you,
It is a disaster like a dragging flood.
On the one hand, torn by wild animals,
With the ominous cawing of the crows,
The corpses he swirled around.
Virgins weeping with fear of honor and chastity,
Yet the oppressors get what they want.
Because then they had the upper hand.
Elderly people whose corpses are ashes elsewhere,
Maids and virgin girls having fun on the other side.
To their children who froze to death,
You should take a look at the wailing women.
From west to east to them,
The weeping earth would be too narrow for you.

al-Saqqal, while working at the British consulate for nearly forty years, and while he was a member of the Arab science institute in Damascus, not only rejoiced in his dethronement by knowing his grudge and hatred towards Abdul Hamid Khan, but also accused him of lying and

despotism, and described him as a person who was fond of goods (Kyali, 1957, p. 57; Ziriklī, 2002, p. 236):

هي الإشَاراتُ مِنْ بَعضِ الرِّجالِ إلى عبدالحميدِ فأَغْوَتْهُ الإشـــــاراتُ
بالخَلـعِ يُشْرَى بِها كلُّ البَشَائِـر، بلْ في كلِّ حَرْفٍ لنَا مِنهُ بِشـــاراتُ
العَيْشُ بَعْدكَ يـا عبـدالحمـيدِ حَلّا كأَنَّما ليسَ في الدُّنْيا مَـــرَاراتُ
كانت إرادتُكَ الكُبرى إذا صَـدَرتْ مِنْ قَصرِ يِلدزَ تَهتزُّ الـولايـــاتُ
أين الخِزَانـــاتُ للأيـــامِ تجمَعُـها عبـدالحمـيدِ أصانَتْكَ الخِزانـاتُ

These persecution and suffering, Abdul Hamid's staff,
It is done with lying and flattening reports,
Abdul Hamid was also deceived by them.
There are many gospels in its download.
So much so that there is good news in every letter of the revelation.
O Abdul Hamid! life after you
It is sweet as if there was no bitterness and no suffering.
When your edict came out of the star palace,
Even the provinces trembled with fear.
O Abdul Hamid! Where are the treasures you have accumulated for these days?
Did they protect you?

When we examine Michael al-Saqqal's poems, we see that he put forward all kinds of negative aspects about Turks in general and especially Sultan Abdul Hamid Khan.

3.2. OTHER POETS

Gabriel al-Dallal (1836-1892) is another poet who, influenced by Western thought and propaganda, wrote critical poems about the Ottoman Administration and the Abdul Hamid II. Al-Dallal, who completed his education in Lebanon and continued his later life in a scientific and literary environment, started to write poetry in Istanbul in 1868. Later, he went on a European tour and visited many famous cities and obtained financial and moral support. He is tasked with publishing the newspaper *al-Sada*, which is published in Arabic in Paris, and publishes the newspaper al-Salam in Istanbul. Later, al-Dallal went to Austria and communicated with various newspapers such as *al-Jevaib*, *al-Jinan*, *al-Aḥram* and *Mir'âtu al-aḥvâl* (Babtain, 2008a; Kyali, 1957, pp. 55). -58).

In his poem *al-'Arsh we al-Heykel*, which is clearly seen that he was influenced by Western thought and propaganda, he accuses Abdul Hamid Khan of oppression and tyranny, and tries to provoke the people to revolt (Alu Jundi, 1958, p. 2/25; Kyali , 1957, pp. 85-86; Kahhala, 1957, pp. 13/114-115). He was even arrested for this reason and put in prison for two years (Kyali, 1968, p. 58; Ziriklī, 2002, p. 2/109). In his poem, he accuses Abdul Hamid Khan II of tyranny and cruelty and expresses his criticism as follows (Kyali, 1968, p. 63; Sarkis, 2008, p. 1/441):

ذَبـحَ العِبادَ على الوِهـادِ بِظُلـمِه وسَقَى المِهادَ دِماءُها عن صَوبِـها
فَلِمَ الخُضُـوعُ لِذي البِـغَاءِ ومَالَـها عَجَـباً تَتَـيْهُ بِتاجِـها وقَضِيبِـها
فالـجَيشُ مِـنْ أَولادِنـا لِقِـتَالِـها والبَـذْخُ مِنْ أَمْـوالِـنا لِمَعِيبِـها
هيّا انْهَضُوا، وَبِطَرْدِها اجْتَهِدوا فَقَدْ سَادَ الدَّمَـارُ وَعَـمَّ مِنْ تَخْرِيبِـها
وَلْيَحْكُمْ الجُمْهُـورُ مِنْ عُقَلائِـــهِ قَـومٌ تَرَاعَى خَيرَهُ كَنَسِيبِـــها

حتى تَرى كُلَّ الوَرَى فوقَ الثَّرَى بِـالأَمْـنِ يَرْعَى شَـاتَـها مع ذِيبِـها

While devastating the people with his cruelty,
He quietly took away their labor.
Who walks in you with his glory and honor,
Why did you give in to this degenerate?
As our children fight to protect the border and its reign,
It is used in our goods and wealth to cover its faults.
The enemy who burned and destroyed your homeland together,
Try to pull it out with determination and seriousness.
And you are the best among you, knowledgeable, experienced,
And let the respected people rule.
In this situation, an environment of trust is provided on earth,
Let it continue until the wolf and the sheep roam together.

Abd al-Qādir Maghribī (1867-1956) is another poet who was influenced by the views, thinkers and organizations against the Abdul Hamid Khan and joined this group. Born in Latakia and raised in Tripoli, Damascus, he received his education first from his father and then from the scholars of Damascus and Istanbul of his time. Jamal al-Din al-Afghani and Mohammed Abduh are among the scholars that Maghribī, who is active and active, met with, and it is known that they encouraged him to go to Egypt (Kyali, 1968, p. 137; Ziriklī, 2002, p. p. 4/474). Focusing on journalism, Maghribī has many articles in important newspapers. In 1908, with the re-enactment of the Constitution of the Ottoman Empire, he returned to Tripoli and published the newspaper *al-Burhan*. He wrote *al-Iştiḳāḳ we al-t'arîb, al-Aḥlâḳ we al-wâcibât, 'Ashârat al-lisân fi al-lugha we al-'alâ hâmishi al-tafsîr* (Babtain, 2008c; Alu Jundi, 1958, p. 2/120).

In one of his poems, al- Maghribī claims that Abdul Hamid Khan II humiliated and impoverished the people and turned the country into ruins, and criticizes his policy with a harsh language (Babtain, 2008c):

بَلِّـغْ أَميـرَ المُؤْمِنيـنَ نَصيحـــةً تَبْغي القُبولَ ولاتُريدُ ثَوابـَـــــا
قَبْـرٌ تُعَمِّـرُهُ بِبَـدْرَةِ عَسْجَـــــد وتُعِيدُ عُمْرانَ البلادِ خَرابـَـــــا
تُجْبي الضَّرائِبَ مِن فَقيرٍ مُمْـلِقٍ تُغْني بِهـا المُتَمَلِّـقَ الخَلاّبـَـــــا
كم مِنْ بَرِيءٍ صادقٍ حَكَّمْتَ في حُوبانِهِ المُتَجَسِّسَ الكَذَّابـَـــــا
ضَيَّعْتَ مُلْكَكَ وامْتَهَنْتَ رِجالَـهُ فَعلامَ تَحْوي التَّاجَ والألقابـَـــــا

Without expecting anything in return for the command of the believers,
I urge you to pass on this advice.
While burning and destroying residential areas,
Why do you decorate cemeteries with gold ornaments?
To make the super-rich even richer
Why do you collect taxes from the poor poor?
By accusing many righteous and innocent people,
You have sinned through false spies.
Why do you wear crowns and nicknames?
After losing the property and the throne and humiliating the people.

The politician and poet Fares al-Khoury (1877-1962), who served as prime minister for a term and represented Syria at the United Nations, also joined the caravan against Abdul Hamid Khan.

Born in Lebanon, Fares al-Khoury was educated at the Syrian Protestant Faculty, which later became the American University. He worked as a translator at the British Consulate in Damascus and was later elected as a member of the Ottoman House of Representatives representing Damascus. Al-Khoury, who earns his living as a lawyer, was elected as a member of the "Arab Science Board" in Damascus, where he is also counted as one of the founders. He served as finance minister in the government of Aladdin Al-Droubi (1870-1920) until the French occupation of Damascus. The poet, who was exiled to the island of Erwad by the French in 1925, came from exile and was appointed as the Minister of Education a year later. He was elected as the chairman of the national assembly during the President of the State, Sukru Kuvvetli, and then as the prime minister in 1944-1945 (Babtain, 2008d; Ziriklī, 2002, p. 5/128).

al-Khoury criticizes Abdul Hamid Khan II, and therefore his politics and administration, with his poem titled *Wadâ' we al-'Itâb* (Khoury, 1988, ss. 405-412), with claims that he humiliated and impoverished the people and turned the country into ruins (Khoury, 1988, p. 405):

لقد هَوى اليومَ صَرْحَ الظُّلمِ وانْتَقَضتْ ... أرْكـانَـهُ وتَولّـتْ أهْلَـهُ النِّـــــقَمُ

عبـدالحمـــيدِ اِستمـعْ منهم مُناقشــةً ... فطالما صَبَروا بل طالما كَظَـــموا

نَيرونُ عِندكَ أو فِرْعونُ قد غُفِـرَتْ ... زَلاَّتـهُ واسْتَحبَّتْ شاهُـها العَجَـمُ

خَليـفةَ اللهِ قد خـالفْتَ مـا أَمَـــرَتْ ... بـهِ الـشَّريـعةُ والتَّـنزيْلُ والكَـــلِمُ

فَأَنْزَلوكَ عن الـعَرشِ الرَّفـيعِ وما ... كـانوا يُريدونَـها لكنــهم رُغِــموا

فَفِي هُبوطِـكَ عـادَ المُـلْكُ مُرْتَفِـعاً ... وفِي هَلاكِكَ كُلُّ الخَلقِ قَدْ سَلِـمُوا

Today, as the monument of oppression vanishes and its foundations collapse,
The people took over the government.
Abdul Hamid, listen to the voice of the people!
Because they endured all kinds of suffering and torture.
With sultans like you,
While Nero and Pharaoh were forgiven,
Persian shahs also began to be loved.
Although you are the caliph of the believers,
You have done whatever the book and religion have forbidden.
Reluctantly, they have removed you from your lofty throne.
Because they had to.
As the state rises with your downfall,
The entire population was also relieved.

In his other poem about Turks, which was published in *al-Muḳtebes* magazine in 1909, Fares al-Khoury again criticizes and defames Abdul Hamid Khan. Later, when he realized that Abdul Hamid II's stance in the Palestinian cause and that he was a victim of the Zionists, he regretted the criticisms that some of the opposition politicians of his time made (Musa, 2020).

CONCLUSION

It is possible to come across poems about Abdul Hamid II in modern Arabic poetry, especially in Syrian Arabic poetry. Abdul Hamid II, who ascended the throne in a turbulent period of the Ottoman state, found himself a wide place in the world of poetry and literature, as well as in the world of politics and history.

In this respect, the presence of Syrian poets who stand out with their pro-Abdul Hamid attitude in their poems such as Mariana al-Marrash and Jamil al-Azm, although their numbers are few, draws attention. Mariana al-Marrash, who is a Christian citizen and grew up in a cultured environment and environment that improves and enriches herself in literary terms, is the ruler who illuminated the darkness of oppression with her justice, the second Abdul Hamid, the hope of the people and the ummah, the source of peace and abundance, the wise, the wise He described the leader as a symbol of peace. Thus, while he was expressing the events around him, he was not under the influence of the ideas and thoughts of foreign schools and thinkers and approached them with the eye of reason and logic. Another poet, Jamil al-Azm, described Abdul Hamid II as the king of kings, the sultan who filled the gaps in politics with his accurate and correct view, carried the people from an environment of insecurity to an environment of trust with his compassion and justice, brought the religion of Islam back to its former glory and connected it to solid foundations. In addition, it is seen that these poets emphasized in their poems that Syria and other Arab geography should not be separated from the Ottoman Empire and the administration of Abdul Hamid II, otherwise the Syrian geography would become fodder for European colonialists, especially England and France.

In addition to this positive approach, it is also possible to see that some Syrian Arab poets criticize Abdul Hamid II in their poems and try to attribute almost all the ugly features to his personality. At the head of this group is Michael al-Saqqal, a Christian like Mariana al-Marrash, who, like her, grew up in a wealthy and cultured family and environment in and around Aleppo. He is followed by Gabriel al-Dallal, Abd al-Qādir Maghribī and Fares al-Khoury, and these poets seem to have a common profile. It is also because they received most of their education in the West and were influenced by nationalism, freedom, thought and concepts there, or they were poets and thinkers belonging to non-Muslim groups working for Western states. It is striking that these poets denounced Abdul Hamid Khan the second with the most disgusting adjectives and the lowest expressions, and on the other hand, they provoked the people to revolt.

Considering the poems of the poets in question, their hometowns and their faith, it is noteworthy that the reason for their differing opinions about Sultan Abdul Hamid II is not only due to religion and sect or the place where they were born, but rather the environments in which they grew up, completed their education and practiced their profession. For example, Michael al-Saqqal was influenced by the ideas of anti-Abdul Hamid circles, foreign schools and thinkers, worked at the British Consulate for nearly forty years, kept in touch with missionaries, and was later elected as a correspondent member of the Arab Science Institute in Damascus. Mariana al-Marrash, on the other hand, spent most of her life in Aleppo and tried to improve herself there. Therefore, she was not influenced much by western or foreign schools and thinkers. It is useful to see this situation as one of the main factors of the differences of opinion between the two poets.

The fact that the poets who criticize Abdul Hamid II are more than those who praise him in terms of number, is important in terms of reflecting the perspectives of poets and thinkers who grew up with Ottoman subjects at that time, both to himself and to the Ottoman Empire.

REFERENCES

Ahmed, M. (2011). al-Ḥayât al-sẹḳâfiyye fî Dimeshḳ fî al-'aṣr al-Othmânî (1876- 1918). *Mejelletu Jâmiati Dimeshk*, *27*(1-2), 303-330.

Alpaslan, S., & Kaştan, Y. (2020). Suriye'deki Arap milliyetçilerin Fransızlara karşı bağımsızlık mücadelesi (1920-1946). *International Journal of Current Approaches in Language, Education and Social Sciences*, *2*(1), Article 1. https://doi.org/10.35452/caless.2020.21

Alu Jundi, E. (1958). *A'lâm al-adab we al-fen*. Matbaatu Mejelleti Savti Sûriye.

Awad, M. A. (1969). a*l-Idâret al-Othmâniyye fî wilâyeti Sûriye 1864-1914*. Dâru'l-Maârif.

Babtain, A. S. (2008a, September 6). جبرائيل الدّلال. almoajam.org. http://www.almoajam.org/lists/inner/1577

Babtain, A. S. (2008b, September 6). جميل العظم. almoajam.org. http://www.almoajam.org/lists/inner/1671

Babtain, A. S. (2008c, September 6). عبد القادر المغربي. almoajam.org. http://www.almoajam.org/lists/inner/4101

Babtain, A. S. (2008d, September 6). ميخائيل الصقال. almoajam.org. http://www.almoajam.org/lists/inner/7528

Baktıaya, A. (2017). *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın doğuşu*. İletişim Yayınları.

Bozgeyik, B. (1995). *İslam birliği üzerine oynanan oyunlar*. Timaş Yayınları.

Cheikho, L. (1910). a*l-Adab al'Arabî fî al-ḳarn al-tâsi' 'ashar*. al-Matbaatu al-Katolikiyye li al-Âbâi al-Yesûiyyîn.

Daghir, Y. E. (1972). *Maṣâdir al-dirâset al-adabiyya* (C. 1-2). al-Mektebetu al-Sharkiyye.

Himsi, K. (1925). *Udebâ' Ḥaleb zû'l-eṣer fî al-ḳarn al-tâsi' 'asher*. al-Matbaatu al-Mârûniyye.

Isteyf, A., Ridawī, M., & Rûmiye, V. (2008). a*l-Ḥaraket al-adabiyye fî bilâd al-Sham* (C. 2). Arap Kültürü Başkenti Genel Yayın Konseyi.

İshakoğlu, Ö. (2012). *Suriye tarihi Osmanlı dönemi Suriyesi'nde edebi ve kültürel hayat (1800-1918)*. Kabalcı Yayınları.

Juburi, K. S. (2003). *Mu'jem al-Shu'arâ' min al-'aṣr al-jâhilî ḥattâ senet 2002* (C. 1-7). Dâru'l-Kutub al-Ilmiyye.

Kahhala, O. R. (1957). *Mu'jemu al-muellifîn* (C. 1-15). Dâru Ihyâi't-Turâsi'l-Arabî.

Kahhala, O. R. (1959). *A'lâm al-nisâ' fî 'âlemeyy al-'Arab we al-Islâm*. Muessesetu'-Risâle.

Khoury, K. (1988). *Ewrâḳu Fâris al-Khoury*. Dâru Talas li al-Dirâse we al-Neshr.

Khoury, Y. K. (1994). *Rajulun sâbıḳ li-'aṣrih: Buṭrus al-Bustani 1819-1883*. Kraliyet Dini Araştırmalar Enstitüsü.

Kurd Ali, M. (2008). *Ḥâlu bilâd al-Sham fî evâil al-ḳarn al-râbi' 'ashar al-hijrî*. Dâru İbn Kesîr.

Kurşun, Z. (1992). *Yol ayrımında Türk-Arap ilişkileri*. İrfan Yayınevi.

Kyali, S. (1957). *Muḥâḍarât 'an al-ḥereket al-adabiyye fî Ḥaleb: 1800-1950*. Arap Devletleri Ligi, Yüksek Arap Çalışmaları Enstitüsü.

Kyali, S. (1968). a*l-Adab al-'Arabiyy al-mu'âṣır fī Sûriye*. Dâru'l-Maârif.

Marrash, M. (1893). *Dîwânu bint-i fikr*. al-Matbaatu al-Adabiyya.

Musa, M. H. (2020, Nisan 18). *فارس الخوري: مواقف لا تُنسى من حياة الزعيم*. noonpost.com. https://www.noonpost.com/content/36705

Öke, M. K. (1996). Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih—Medeniyet—Kültür. *Siyonizm* (C. 1-7). İz Yayıncılık.

Polat, Ü. G. (2019). *Türk-Arap ilişkileri: eski eyaletler yeni komşulara dönüşürken (1914-1923)*. Kronik Kitap.

Saqqal, M. b. A. (1925). *Dîwânu Michael al-Ṣaqqal*. Matbaatu al-Asr al-Jedîd.

Saqqal, M. b. A. (2006). *Leṭâif al-semer fī sukkâ al-zuhrat we al-ḳamar*.

Sarıkoyuncu, E. D. (2008). İngiltere'nin doğu (şark) politikası (1882-1914). *Akademik Bakış*, *14*, 1-15.

Sarkis, Y. b. I. (2008). *Mu'jem al-maṭbû'ât al-'Arabiyye we al-mu'arrebe* (C. 1-2). Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye.

Savrun, E. (2018). Tarihte Araplar ve Türk-Arap ilişkileri. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, *4*(9), Article 9.

Sırma, İ. S. (1985). *II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti*. Acar Matbaacılık.

Taşçıoğlu, Y. (1996). Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih—Medeniyet—Kültür. *Hammer* (C. 1-7). İz Yayıncılık.

Yafi, N., & Munejjid, M. (1995). *Sûret al-Turkî fī al-Shri al-'Arabiyy al-ḥadīth*. Dâru'l-Hıvâr.

Yüksel, A. (1993). Cemîl Azm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 325-326). TDV Yayınları.

Ziriklī, H. (2002). Ahmed Emîn. Züheyr Fethullah (Sor.Ed.), *al-A'lâm: Ḳāmûs terâjim* (C. 1). Dâru al-Ilm li al-Melâyin.

EDE, 2023; (2): 1-34 **Özgün Araştırma / Original Article**

Modern Arap Şiirinde II. Abdülhamid: Suriye Şiiri Örneği

Adnan Güvel[1*]
Mehmet Yılmaz[2]

*** Sorumlu yazar**

[1] Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Türkiye
adnan78m@hotmail.com
ORCID ID https://orcid.org/0009-0003-6867-8192

[2] Öğretim Görevlisi Dr., Çukurova Üniversitesi, Türkiye
ahmetmiselim@gmail.com
ORCID ID https://orcid.org/0000-0002-9648-2985

Makale geliş tarihi / First received : 03.06.2023
Makale kabul tarihi / Accepted : 15.07.2023

Bilgilendirme / Acknowledgement:

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar:

1- Tüm yazarlar araştırmaya eşit oranda katkı sunmuştur.
2- Makalenin yazarları arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.
3- Makalemizde etik kurulu izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektiren bir durum yoktur, çünkü makale kavramsal bir çalışmadır.
4- Bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

This article was checked by *Turnitin*. Similarity Index 25%

Atıf bilgisi / Citation:
Güvel, A., & Yılmaz. M. (2023). Modern Arap şiirinde II. Abdülhamid: Suriye şiiri örneği. *EDE Eğitim Dil ve Edebiyat Dergisi,* (3), 1-34.

ÖZ

Dünya tarihine bakıldığında toplumların her kademesindeki insanların birbirleriyle bir şekilde iletişim ve ilişki içinde olduğu, özellikle şair ve düşünürler ile yönetici ve idareciler arasında övgü ile yergi arasında iki türlü bir ilişkinin süre geldiği görülür. Osmanlı padişahlarından II. Abdülhamid'in (1842-1918) de İmparatorluğun son dönemlerindeki yönetimi ile Türk ve dünya tarihi açısından önemi bir yana, döneminin şair ve ediplerinin çalışmalarında kendine yer bulduğu bilinmektedir. Genel olarak nitel araştırma yönteminin kullanıldığı, kaynak tarama ve örneklendirme teknikleri ile de desteklenen araştırmanın amacı, dönemindeki Suriyeli Arap şairlerin II. Abdülhamid'e ve dolayısıyla onun nezdinde Osmanlıya bakışlarını ortaya koymaktır. Çalışma sonucunda kendisinin, bazı Suriyeli şairleri tarafından takdir edilirken bazıları tarafından da dozu kaçacak bir seviyede yerildiği görülmüştür. Takdire şayan gören Suriyeli şairler genelde hilafet bağının da etkisiyle II. Abdülhamid'in, dolayısıyla da Osmanlının Suriye üzerindeki etkisini ve övgülerini şiirleri üzerinden açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu şairlerden biri ve Hristiyan olan Mariana el-Marrâş'ın (1848-1919) yer aldığı ilk grubun, şiirlerinde Batı emperyalizmine ve sömürgeciliğine karşı İslam birliğini ve Osmanlının temsil ettiği hilafeti ve bu bağlamda II. Abdülhamid Han'ı savunduğu görülmüştür. Yine Hristiyan olan bir başka Suriyeli şair Mîhâîl es-Sakkâl'ın (1852-1937) yer aldığı karşı grup ise özgürlük ve gericilik türü saiklerle Osmanlı devletini ve dolayısıyla Abdülhamid Han'ı tenkit etmiş hatta onu tahttan indirmek için uğraşan kesimlerle hareket etmeyi tercih ettikleri görülmüştür. Adı geçen dönemde Suriyeli şairlerin II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı boyunca Hilafet kavramı çerçevesinde Suriye ile Osmanlı yönetimi arasında oluşan siyasi ve sosyal ilişkileri takip ettiği ve aslında bu yönüyle dönemlerinin Suriye düşünce yapısına da ışık tuttukları ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler

Modern Arap Şiiri, II. Abdülhamid, Suriye, Düşünce Yapısı.

GİRİŞ

Türkler, İslam'ı kabul etmelerinden sonraki tarihlerinin büyük çoğunluğunda ve genel olarak Ortadoğu coğrafyasında Araplarla iç içe yaşamış hatta toprak dışında çoğu zaman mutluluk ve üzüntülerini de onlarla paylaşmıştır. Öyle ki Türkler hem İslam'ı hem de Arap dünyasını dağılmaktan kurtarmış, bin yıla yakın bir sürede İslamiyet'in bayraktarlığını ve koruyuculuğunu yapmıştır. Üstelik Selçuklu Türklerinin Abbasi halifelerini himaye ettiğini de tarih kaydetmiştir (Savrun, 2018, s. 241).

Kur'an ile peygamberin ve dolayısıyla buna paralel olarak ilk muhataplarının dilinin Arapça olması münasebetiyle en azından nassa bakan yönü itibarıyla Türkler Arapları İslam dininin kaynağı olarak kabul ederken, Araplar da genel bir kanıya göre Türkleri İslam'ın ve Sünnet-i Seniyye'nin hamileri olarak görmüştür. Bu karşılıklı hoşgörü bazı tarihi mücadeleler dışında Fransız ihtilali ile on dokuzuncu yüz yıl başlarına kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren özellikle İngiltere'nin başını çektiği batılı devletlerin "parçala yönet" politikası ile iki halk arasına fitne tohumları ekilmeye başlanmıştır (Sarıkoyuncu, 2008, s. 7; Alpaslan & Kaştan, 2020, s. 428). Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Harbi'ne girmesinden sonra İngilizler, Arap Yarımadası'nın tümün kapsayacak düzeyde askeri ve siyasi girişimlere başvurmuştur. Bu girişimlerin ilk adımını da Basra'nın işgali oluşturmuştur. Bu girişimlerine katkı sağlaması için ise İbn Reşid (1839-1918), İmam Yahya (1869-1948), İbn Suud (1876-1953) ve Muhammed Ali el-İdrîsî (1876-1923) gibi bölgenin önde gelen liderleri ile iş birliği yapmıştır. (Polat, 2019, s. 73).

Batıdan gelen milliyetçilik, özgürlük ve sömürgecilik gibi kavramların yayılması sonucunda Arap halklarının düşünce yapısı ve Türklere bakış açıları olumsuz yönde etkilenmiştir. Bunda, müsteşrikler ve eğitimini batıda tamamlayan Arap düşünür ve edebiyatçılar da büyük bir rol oynamıştır. 1913 yılında yapılan ve altı gün süren "Paris Arap Kongresi" sonunda alınan adem-i merkeziyet sisteminin izlenmesi gerektiği hususundaki karar ile Arap milliyetçiliği ve ayrılıkçı

fikirler iyice ayyuka çıkmıştır (Kurşun, 1992, ss. 132-136). Birçok Arap düşünür ve edebiyatçı "İşgalci ve sömürgeci Türkler!", "Araplar Türkleştiriliyor!" gibi sloganlar ile halkı ayaklandırmaya çalışmış ve bu çabalarında azımsanmayacak derecede başarıya ulaşmışlardır. Hatta bu doğrultuda bir hayli gayret sarf eden Halepli kalemlerden Abdurrahman el-Kevakibî'nin yazmış olduğu *Tabai el-İstibdât* adlı eserinde Abdülhamid rejimini, dolayısıyla Osmanlı devletini hedef almış (Baktıaya, 2017, s. 343), dönemlerinin demokrasi savunucuları olarak adlandırılan Şibli Şmil gibi isimler çeşitli Arap dergilerinde bu yönlü makaleler yazmıştır (Sırma, 1985, s. 25). Aslında Osmanlı yönetimine ve dolayısıyla araştırmanın merkezinde yer alan II. Abdulhamit'e karşı muhalif tutum sadece Türk olmayan unsurlardan gelmiyordu. Özellikle I. Meşrutiyet'ten sonra nispeten yönetime katılmış olan beri cenahın ulusalcı temsilcisi durumundaki İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çekirdek kadrosu, devletin içine düştüğü kötü durumun tek sorumlusu olarak II. Abdülhamit'i görüyordu (Taşçıoğlu, 1996, s. 80). Abdülhamit Han'ın da destek verdiği Cemaleddin Afgânî (1838-1897) ile başlayıp Muhammed Abduh (1849-1905) ile devam eden diğer cenahtaki bazı şahsiyetler ise milliyetçilik akımlarının çözüm olmadığını düşünerek İslam'ı ve ümmetçiliği merkeze almıştır (Baktıaya, 2017, ss. 315-336). Bu yönelişi takip eden kimi yazarlar da ayrılıkçı düşüncelerin batının ve Siyonizm'in bir tuzağı olduğunu düşünerek şiir ve yazıları ile bu tuzaklara karşı halkı uyarmaya çalışmıştır.

Yukarıda belirtilenler ışığında söylenecek olursa II. Abdülhamid'in, devrindeki Suriyeli şairlerinin bakış açısıyla değerlendirilmesi oldukça önem arz etmektedir. Bugüne kadar II. Abdülhamit dönemi dahil Osmanlı devletinin genel tarihi dışında özellikle de gerileme ve yıkılış dönemini askeri, ekonomik, dini, sosyal vb. açılardan, sebep ve sonuçları ile ele alan çok sayıda çalışma yapılmıştır elbette. Ne var ki konuyu şiir boyutuyla ve Suriye coğrafyası özelinde ele alan bir çalışmaya yoğunlaşılmadığı ve bu hususta bir ihtiyacın varlığı göze çarpmaktadır. Nitel araştırma yöntemi, kaynak taraması üzerinden bolca örneklendirme tekniğinin kullanıldığı bu araştırmanın temel amacı Suriyeli şairlerin şiirleri üzerinden Sultan Abdülhamid'e olan yaklaşımlarını incelmektir. Zira II. Abdülhamid, tarih ve siyasetin yanı sıra hem döneminde hem de sonraki dönemlerde edebiyatın da ilgi odağı olmuştur. Birçok edebiyatçının romanına veya şairin şiirine konu olan II. Abdülhamid, bazı roman ve şiirlerde Ümmeti savunan ve birliğini koruyan Padişah olarak gösterilirken, bazı şiir ve romanlarda ise onun "Kızıl Sultan", "Meşrutiyet düşmanı", "Milleti cahil bırakan", "İstibdatla yöneten" gibi vasıflarla tanıtıldığı görülmüştür. II. Abdülhamid Han'ı olumlu özelliklerle tanıtan şair ve edebiyatçılar genelde kendi milletine ve değerlerine bağlı olan ve toplumun sorunlarıyla uğraşanlardır. Olumsuz özelliklerle tanıtanların genel özelliği ise gayrı müslim olmaları, Batılı devletlerin ve sömürgeci güçlerin ajanlıklarını yapmalarıdır. Ancak gayrı müslim olup da Abdülhamid hayranı olanlar da elbette mevcut idi. Çünkü Suriye coğrafyası diğer Osmanlı topraklarının çoğunda olduğu gibi bünyesinde Arap, Türk, Kürt, Ermeni ve Çerkez olmak üzere farklı etnik grupları, Müslüman, Nusayri, Dürzi, Hristiyan, Yahudi ve Yezidi olmak üzere farklı din ve mezhep unsurları barındırmakta olup düşünce yapısı bakımından da farklı kombinasyonların ortaya çıkmasına müsait idi (İshakoğlu, 2012, ss. 41-49). Örneğin şair Mariana Marrâş Abdülhamid'e olan hayranlığını gizleyememiş ve *Bintü Fikr* divanında kendisinden çok güzel vasıf ve menkıbelerle bahsetmiştir.

Çalışmaya konu olan şairlerin divanları dışında Hayreddin Ziriklî'ye ait 2002 Beyrut basımlı *el-A'lâm*, Luvîs Şeyho'ya ait 1910 Beyrut basımlı *el-Edebü'l-'Arabî fi'l-ḳarni't-tâsi'i 'aşar*, Muhammed Abdülaziz Avad'a ait 1696 Kahire basımlı *el-İdâretü'l-'Uṯmâniyye fi vilâyeti Sûriye 1864-1914*, Sami el-Keyyâlî'ye ait 1957 Beyrut basımlı *Muḥâḍarât 'ani'l-ḥareketi'l-edebiyye fi Ḥaleb: 1800-1950* ile Kamil Selman el-Cübûrî'ye ait 2003 Beyrut basımlı Mu'cemü'ş-şu'arâ' mine'l-'aṣri'l-câhilî ḥattâ

seneti *2002* adlı eserleri en çok istifade edilen kaynaklar olmuştur. II. Abdülhamit ve dolayısıyla da Osmanlı yönetimi lehine veya aleyhine duruş sergileyen tarihçi, edebiyatçı ve siyasetçi ile ve bu minvalde kaleme alınmış çok sayıda eser olduğu bilinmektedir. Dönemsel ve mekânsal sınırlılığı yanında şiir düzeyindeki kapsamı nedeniyle sadece çalışmanın başlıklarında yer alan şair ve şiirlerine ulaşılabilmiştir.

1. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SURİYE'SİNİN KÜLTÜREL VE EDEBİ YAPISI

Suriye coğrafyası Osmanlı dönemi boyunca Şam, Halep ve Humus 'ta yer alan, çoğu yazma halindeki kitapları içeren zengin kütüphanelere sahip olmuştur. Diğer taraftan II. Meşrutiyet'in yeniden ilanından (1908) sonra İttihatçıların yönetimde söz sahibi olması ile, adem-i merkeziyetçi fikirlerine karşı Arapların ıslahat isteklerini yatıştırmak adına 1909'da Cemiyet Kanunu çıkarılmış ve aralarında "Suriyeliler Birliği Cemiyeti"nin de yer aldığı Arap bağımsızlığı için resmi ve gizli olmak üzere parti ve cemiyetler kurulmuştu (İshakoğlu, 2012, ss. 78-79). Amerikan misyonerlerinin yardımıyla Butros el-Büstânî ile Nasîf el-Yazıcı'nın kurduğu ve Arap dünyasının ilk edebiyat cemiyeti olan "Cem'iyyetü'l-Edeb ve'l-İlm" bu türden cemiyetler arasında yer alıyordu (Baktıaya, 2017, s. 25; Y. K. Hûrî, 1994, ss. 23-25).

II. Abdülhamid Han döneminde Suriye vilayetinde eğitim faaliyetleri, öncesine nispetle bir hayli gelişmiş, ilk, rüştiye, orta ve sultaniye okullarının yanı sıra yüksekokullar sayesinde kültürel ve fikirsel düzlemde gelişim yaşanmış ve kültürlü insanların sayısı artmıştır (Avad, 1969, ss. 252-269; Keyyâlî, 1968, s. 9; Kürd Ali, 2008, ss. 164-165; 193-197; Ahmed, 2011, s. 320).

Kitap, basın ve yayın kültürü, 1864 yılında ilk kurulan Vilayet Matbaası ve akabinde diğer matbaalarla Abdülhamit döneminde onlarca sayıya çıkarak daha da zenginleşmiş (İshakoğlu, 2012, ss. 83-90), gazetecilik alanında da pozitif yönde gelişmeler yaşanmıştır (Şeyho, 1910, s. 1/10; İsteyf vd., 2008, s. 2/632-633). Bu kapsamda Halep ve Şam başta olmak üzere *Furat*, *İtidal*, *Suriye*, *Dimeşk*, *Mir'âtül-ahlâk* ve *Şam* gibi gazetelerin yanı sıra *el-Muktabes* gibi dergiler yayın hayatına girmiştir (İsteyf vd., 2008, s. 2/632-634; Kürd Ali, 2008, s. 167).

Gayrı Müslimlere yönelik açılan eğitim kurumu sayısı bir yana sıbyan okulları ve medreseler gibi hem geleneksel eğitim kurumları hem de Mekâtib-i Umûmiyye bakanlığına bağlanan ibtidâiyye, rüştiye, i'dâdiyye ve mekâtib-i âliye olmak üzere modern okulların sayısı artırılarak eğitime katkı sağlanmıştır (İshakoğlu, 2012, ss. 93-108). Okul, yüksekokul, gazete ve dergilerin yanı sıra Suriye'nin değişik şehirlerinde, edebi, kültürel ve sosyal alanlarda faaliyet göstermeye yönelik çeşitli kültürel amaçları olan el-Cemiyyetü'l-ilmiyyetü's-Sâriyye, Zer'ül-âdâb ve Râbitatü'l-Mahabbe gibi dernek ve cemiyetler kurulmuştur (Keyyâlî, 1968, s. 9; İsteyf vd., 2008, s. 639). Bu dernek ve cemiyetlerin yanı sıra halkın sorunlarıyla uğraştığı söylenen ve halkı uyandırmaya çalışan, aslında Batılı devletlerle bağlantıları olan Abdurrahman el-Kevâkibî (1855-1902), Edib İshak (1856-1885), Abdülhamit ez-Zehrâvî (1855-1898) ve Muhammed Kürd Ali gibi birçok edebiyatçı ve düşünür yetişmiştir (İsteyf vd., 2008, s. 2/405-421).

2. SURİYE ARAP ŞİİRİNDE II. ABDÜLHAMİD'E OLUMLU BAKIŞ

Abdülhamid Han tarih ve siyasette olduğu gibi edebiyatın da ilgi odağı olmuştur. Suriyeli şairlerden Mariana el-Marrâş ve Cemil el-Azm'ın II. Abdülhamid yanlısı tutum sergilediği görülmektedir. Siyasi yönüyle onu, Müslümanların Halifesi, ümmetin ümidi ve adaletli lider sıfatlarıyla, kişisel olarak da ağır başlı ve hikmet sahibi kişi olarak nitelemişlerdir.

2.1. MARİANA EL-MARRÂŞ (1848-1919)

Ticaret, ilim ve şanı ile ünlü olan, yaşadıkları dönemin ilmi hayatın büyük katkılar sağlayan (İshakoğlu, 2012, s. 158) zengin bir Hıristiyan ailenin çocuğudur. Halep'te dünyaya gelmiş ve ailesinden elde ettiği avantajla müstesna bir ilmi ve edebi çevrede yetişmiştir. Zira edebiyatçı olan babası Fethullah el-Marrâş Fransis bölgesinin aydın kişilerindendi (Ziriklî, 2002, s. 7/210; Keyyâlî, 1957, ss. 138-139). Annesi, Antâkî ailesinden olan zeki ve öngörülü bir kadın, ağabeyi Fransis ise kalkınmacı ve önder bir edebiyatçı, kardeşi Abdullah de bir gazeteci idi. Beş yaşındayken Marunî, sonra da Anglikan okullarında okumuştur. On beş yaşına gelince babası ona sarf, nahiv ve aruz ilimlerini öğretmiştir (Kehhâle, 1959, s. 5/9; Serkîs, 2008, s. 2/297). Müzik sanatını öğretmensiz çalışan Marrâş'ın genç yaşta şiir ve makale yazmaya başladığı görülmektedir. *Şamet'ul-cinân* adlı ilk makalesi de 1870 de *el-Cinân* dergisinin on beşinci sayısında yayınlanmıştır. Ayrıca gazel, nat, ağıt türlerinde de şiirleri bulunan Marrâş'ın 1893'te basılan *Bintü Fikr/Düşünce kadını* adında bir divanı da bulunmaktadır (Dâgir, 1972, s. 2/671; Cübûrî, 2003, s. 5/372). Evini ilim ve edebiyat alanında beraber dolaştıkları onurlu ve saygın kişiler için toplanma alanına çevirmiştir. Öyle ki Arap gazetecilerin dedesi diye adlandırılan Rızık Allah Hassun (1825-1880), eleştirmen ve edebiyatçı Kostâkî el-Hımsî (1858-1941) ile şair Cebrail ed-Dellâl (1836-1892) gibi saygın şair, düşünür ve edebiyatçıların sık uğradığı Halep'in Aziziye mahallesindeki kültür salonu da yeniçağda bir Arap kadınının kucaklayıp yönettiği ilk kadın kültür salonu olarak değerlendirilir (Hımsî, 1925, s. 42; Âlu Cundî, 1958, s. 1/309). Avrupa'ya seyahat eden Marrâş, oranın ahlak, adet, gelenek ve görenekleri ile tanışma imkânı bulur. Doğu ile batı arasındaki geniş uçurum karşısında hayrete düşen Marrâş, bunu bir deney olarak yorumlar ve Mısır, Suriye ve Lübnan'daki kalkınma önderleri ile tanışır, onlarla ilmi ve edebi yönden de görüş alışverişinde bulunur (Kehhâle, 1957, s. 3/8).

Hristiyan olmasına rağmen Mariana Marrâş II. Abdülhamid Han hayranıdır (Ziriklî, 2002, s. 7/210; Serkîs, 2008, s. 2/297; Kehhâle, 1957, s. 12/221-222). Onunla ilgili övgü dolu ifadelerin yer aldığı müstakil şiirleri bulunmaktadır. *Bintü fikr* adlı divanında yer alan "أَطْلَعَتْ نورُالهُدى/Hidâyet Nuru Doğdu" başlıklı birinci şiirini II. Abdülhamid Han'ın annesine ayırmaktadır. Şiirde adaletiyle dünyayı aydınlatan ve birçok avantajın kaynağı olan Abdülhamid Han gibi, halka bir Padişah dünyaya getirmesi ve onu yetiştirmesi vesilesiyle Abdülhamid Han'ın annesine şükranlarını sunmakta ve duygularını şöyle dile getirmektedir (Marrâş, 1893, ss. 3-4):

أَطْلَعَتْ نورُ الهُدَى للنَّاسِ في الظُّلَمِ — فَأَصْبَحَ الـعَدلُ يَجْلو ظُلمةَ النَّقَـمِ
أولْيتَنا بِمِليـكِ الأرضِ كُـلَّ يَـــدٍ — شُـكـرًا فَـإنَّكِ حَـقًّا مَصْـدَرُ النِّعَمِ
تَعَطّـفي واقْبَـلي بالـرِّفْقِ تَهْنِـــئَةً — مِنْ بِنتِ فِكْرٍ عليـها صِبْغَةٌ بـــدمِ

Adaletinle zulüm karanlıklarını aydınlatan,
Bir nur gibi üzerimize doğdun.
Bizlere (Abdülhamid Han gibi) padişah doğurduğun için,
Sizlere teşekkür borcumuz vardır,
Sizler nimetlerin kaynağısınız.
İçinden doğan duygularla Bintü fikr'inden,
Acıyarak ve şefkatle bu kutlamayı kabul eder misiniz?

Marrâş, diğer bir şiirinde Abdülhamid Han'ın tahta çıkmasıyla ümmetin rahatlaması arasında bağ kurarak bu defa zat-ı alisinden övgüyle bahsetmektedir. Zira Ortadoğu emelleri olan Batılı devletleri angaje eden Siyonistler, Osmanlı devletinin parçası olan Filistin'den parayla da olsa

toprak koparmaya çalışmakta, o ise istisnai tedbirler aldırıp bu girişimleri kısıtlayarak halkın endişelerini gidermektedir (Öke, 1996, s. 220). Şairin dizeleri şöyledir (Marrâş, 1893, ss. 4-5):

قُرّت أَعْيـنُ المَـلأِ بـالأَمْـنِ أَجْمَعُـها ... لـمَّا عـَـلَـتْ رايـَةٌ بِالحِلـمِ تَشْتَـهِرُ
كانتْ نُفوسُ الوَرَى بالأَمْسِ في ظِماءٍ ... فكيـف تَظْـمأُ وأنتَ الـغَوثُ والمَطَرُ
فَعِـشْ عَظِيـمَاً سَعـيدَاً مالِـكَاً أبـــدَاً ... ما دارتِ الأرضُ والأَفْلاكُ والعَصْرُ

Ağır başlılığı ile ünlü olan padişahımız.
Tahta çıkınca güven ortamını hisseden,
Halkın gözleri aydınlandı.
Daha dün insanlar ümitsiz, mutsuz ve huzursuzken,
Şimdi ise huzur ve umut dulu bir hayat sürdürmekte.
Siz ümit ve huzur kaynağı olduktan sonra,
Nasıl sürdürmesinler ki?
Yüce Allahtan, dünya döndükçe ve hayat devam ettikçe,
Şanlı ve mutluluk içinde mülkünün devamını dilerim.

Mariana Marrâş başka bir şiirinde ise II. Abdülhamid Han gibi bir Sultanı kendilerine bahşeden Yüce Mevla'ya şükrettikten sonra, onun siyasi dehasına ve birleştirici yönüne vurgu yaparak bu defa adını zikretmekte ve duygularını şöyle dile getirmektedir (Marrâş, 1893, s. 5):

حَمْـدَاً وشُـكْرَاً فَقَدْ أَولَـيْتنا مَـلِكـــاً ... ذا حِكْمـةٍ لـمْ يَنلـْها قَبْلـهُ أَحـــَـدُ
حارَتْ عُقولُ الوَرَى في وصْفِهِ بَشَراً ... فَقُلْتُ ذا مُـلْكٍ بِالجِسْمِ مُتـــَّـــحِدُ
تَرَى السِّياسَـةُ قدْ عَزَّتْ بِحِكْمـــتِهِ ... فَإِنَّه رَبَّها والسَّاسَةُ اِعْتقَـــــدُوا
لمَّا نَشَرْتَ على رَأْسِ المَـلأ عـَـلَمَاً ... لِلسِّلمِ لمْ يَبْق عُدْوانٌ ولا حِـــقْدُ
قـَالـتْ وقد سَـطَّرتْ تاريخُهُ مُلـكِي ... عبد الحميدِ بِعرْشِ المَجدِ مُنفـَـرِدُ

Kendisinden önce kimseye nasip olmayan,
Değerli ve hikmetli özellikleri ile padişahı,
Bizlere bağışladığın için sana hamdüsenalar ederiz.
İnsanlar onun insan olmasından dolayı hayrete düşerken,
Ben de şu sözü ekledim: Çok nadir özellikler onun şahsında toplandı.
Siyaset onun hikmetleri ile yüceldi.
Çünkü o siyasetin önderi idi.
Tüm siyasetçiler de buna inandı.
İnsanlar arasında barış sancağını yükseldiğinde,
Aralarında ne kin ne de düşmanlık diye bir sorun kalmadı.
Tarih Abdülhamit Han'ın hüküm ve şanını,
Dünyanın tek padişahı olarak altın harflerle yazdı.

Şair bir diğer şiirinde Abdülhamid Han'ın 1876 yılında devletinin tahtına oturması ile ilgili sevinç ve mutluluğunu dile getirdiği "بُشْرَاكَ يا دهْرُ / Müjdeler Olsun Felek Sana" başlıklı bir kutlama şiiri kaleme almıştır (Marrâş, 1893, ss. 4-5):

بُشْـراكَ يـا دَهْـرُ هـا فـوزٌ وهـا وَطَرٌ ... قَدْ نِلتَ للفَـخْرِ أَمْرَاً كُنْتَ تَنْتظِـرُ
قُرّت أَعْيـنُ المَـلأِ بـالأَمْـنِ أَجْمَعُـها ... لـمَّا عـَـلَـتْ رايـَةٌ بِالحِلـمِ تَشْتَـهِرُ
فالعَـدلُ مَهَّدَهـا والعَقلُ أَيَّـدَهـــــا ... والمَـجْدُ شَيّـدَها والـعِزّ والظَـفرُ
شُـعوبُ عُثمـانَ لا بـؤْسٌ ولا كـرَبٌ ... ولا هُمـومٌ ولا ضِـيقٌ ولا حَـــــذرٌ

لله سُلـطانُنا خَـيرُ المُـلوكِ ويـــا ... لله هِمَّـتُـهُ يـــا أيـُـها الـــبَشَـــرُ
كانتْ نُفوسُ الوَرَى بالأَمْسِ في ظِماءٍ ... فكيـف تَظْـمأُ وأنتَ الـغَوثُ والمَطَرُ
فَعِـشْ عَظِيـمًا سَعـيدًا مالِـكًا أبـــدًا ... ما دارتِ الأرضُ والأفْلاكُ والعَصْرُ

Müjdeler olsun bizlere ki uzun süredir beklediğimiz,
Zafer ve ihtiyaçlarımızı gururla elde ettik.
Ağır başlığı ile ünlü olan padişahımız tahta çıkınca.
Güven ortamını hisseden halkın gözleri aydınlandı.
Adalet ortamında yetişip zekâsı ile de yöneten,
Ulu padişahımız zafer, şan şerefle de yükseldi.
Osmanlı halklarında bundan sonra,
Ne yoksulluk, sıkıntı, keder ne de kaygı ve endişe vardır.
Ey insanlar! Padişahımız himmet ve azmi ile,
Padişah ve krallarının en hayırlısıdır.
Daha dün insanlar ümitsiz, mutsuz ve huzursuzken,
Şimdi ise huzur ve umut dulu bir hayat sürdürmektedirler.
Siz ümit ve huzur kaynağı olduktan sonra,
Nasıl sürdürmesinler ki?
Yüce Allahtan dünya döndükçe ve hayat devam ettikçe,
Şanlı ve mutluluk içinde mülkünün devamını dilerim.

"يَا مَنْ يُجيبُ نِداءَ المُسْتغيثِ / Ey İnsanların Dualarını Kabul Eden Yüce Allah" başlıklı şiirinde ise II. Abdülhamid Han'ın şan, şöhret, hüner ve menkıbelerinin ufuklarda yayılmasını dile getiren Mariana Marrâş, ondan övgü ve onurla bahsetmektedir (Marrâş, 1893, s. 5):

يَـا مَنْ يُجيبُ نِداءَ المُسْتَغيثِ بـــهِ ... يا مَنْ عليهِ جَميعُ النَّاسِ تَعْتَـمِدُ
حَمْـدًا وشُـكْرًا فَقَدْ أولَـيْتَنا مَلِكـــًا ... ذا حِكْمـةٍ لـمْ يَنلـها قَبْلـهُ أَحـــَدُ
سَمَتْ مَناقِبُهُ فوق السُّها وغـــدَتْ ... مِثْلَ الغَزالـةِ في العَلياءِ تَتَـــقِدُ
حارَتْ عُقولُ الوَرَى في وصْفِهِ بَشَراً ... فَقُلْتُ ذا مُـلْكٍ بِالجِسْمِ مُتَـــجِدُ
حَـزومُ رَأيٍ رَفيـعُ الشَّـأنِ ذو هِمَـــمٍ ... يَتيمَةُ الدَّهرِ بِالأوصَافِ مُنْفَـرِدُ
تَرَى السِّياسَـةُ قَدْ عَزَّتْ بِحِكْمـــتِهِ ... فَإنَّه رَبَّها والسَّاسَةُ اِعْتقَـــــدُوا
لَمَّا نَشَرْتَ على رَأْسِ المَلأ عَـلَمًا ... لِلسِّلْمِ لمْ يَبْقَ عُدْوانٌ ولا حِـــقْدُ
إنّ الخِـلافَـةَ لَمَّـا أمْسَتْ مُـلْكـًا ... مَلجَأ العَدالـةِ في آرائِـه السَّـــددُ
قَالـتْ وقد سَطَّرتْ تـاريخُـهُ مُلكِي ... عبدالحميدِ بِعرْشِ المَجدِ مُنفَـرِدُ

Ey bütün insanların kendisine güvendiği,
Katında duaların kabul edildiği yüce Allah!
Kendinden önce kimseye nasip olmayan,
Değerli ve hikmetli özellikleri ile padişahı,
Bizlere bağışladığın için sana hamdüsenalar ederiz.
Padişahın menkıbeleri Süha yıldızı
Ve yükseklerde duran ceylan gibi parladı.
İnsanlar onun insan olmasından dolayı hayrete düşerken,
Ben de şu sözü ekledim: Birçok nadir özellikler onun şahsında toplandı.
Sebatlı görüşü, yüce şanı ve vasıfları ile döneminin eşsizidir.
Siyaset onun hikmetleri ile yüceldi, çünkü o siyasetin önderi idi.

Tüm siyasetçiler de buna inandı.
İnsanlar arasında barış sancağı yükseldiğinde,
Aralarında ne kin ne de düşmanlık diye bir sorun kaldı.
Hilafet onun mülkü olduktan sonra,
Her adaleti isteyen onun görüşlerine sığındı.
Tarih Abdülhamit Han'ın hüküm ve şanını,
Dünyanın tek padişahı olarak altın harflerle yazdı.

Mariana Marrâş'ın Abdülhamid Han hakkındaki şiirler değerlendirildiğinde Hristiyan olmasına rağmen ve dış faktör ve etkenlerden etkilenmediği, hiçbir amaç veya beklenti içerisinde olmaksızın şiirlerinde ondan övgüyle ve gururla bahsettiği görülmektedir.

2.2. CEMİL EL-AZM (1873-1933)

İstanbul doğumlu olan, babasının öldüğü beş yaşından sonraki hayatını Şam'da sürdüren Cemil el-Azm, çeşitli dergi ve gazetelerde makale ve şiirler yazmış, biyografi ve monografi çalışmaları yapmıştır. Döneminde önemli bir müessese olan Şam Arap Bilim Akademisi'ne üye seçilen şair Şam'da vefat etmiştir (Kehhâle, 1957, s. 271; Babtain, 2008b; Yüksel, 1993, ss. 325-326). مَلِكٌ تَحْسُدُ الملوكُ / *Padişahların Kıskandığı Padişah* başlıklı Şiirinde Abdülhamid Han'a hayranlığını dile getirirken bir taraftan da Abdülhamid Han'ın menkıbeleri ile diğer padişahları bile kıskandırdığından, isabetli ve doğru görüşü ile de siyasetteki boşlukları doldurduğundan bahseder. Ayrıca onun feraset, doğru görüş ve hikmeti ile insanlara doğru yolu gösterdiğini, halkı güvensizlik ortamından güven ve mutluluk ortamına taşıdığını belirtir (Babtain, 2008c):

غيرَ نَفْسي فليستْ النَّفسُ مُلْـــكي ... هي مَلِكُ المَليكِ عـبد الحمـــــيدِ
مَلِكٌ تَحْسُدُ المُلوكُ مَـــــعَاليَ ... ــهُ، وهلْ يَخْلو مِثْلَهُ مِن حَسُـــودِ
فَلَكَم سَدَّ في السِّياسَةِ ثَـــغْراً ... فـاغِـراً ثُـغْرُهُ بِـرأيٍ سَـــدِيـــدِ
وأَفـادَ الأَنـامَ بِـالــعَدْل بـعدَ الـــ ... ــخَوفِ أَمْـناً فكـانَ خَيرَ مُفِـــيدِ
وبَنـى فـوق هَـامَـةِ النَّسْرِ للإسـ ... ــلامِ رُكْـناً وأيّ رُكْـنٍ شَـديـــدِ

Tek varlığım olan nefsim bile,
Krallar kralı Abdülhamit'e feda olsun.
O diğer padişahların dahi menkıbelerini,
Haset edip kıskandıkları bir padişahtır.
Onun gibilerine de haset edilmez mi?
İsabetli ve doğru görüşü ile siyasette,
Ne geniş açıklar ve boşluklar doldurdu!
Şefkat ve adaleti ile halkı güvensizlik ortamından,
Güven ve mutluluk ortamına taşıdı.
O gerçekten en hayırlı padişahtır.
İslam dinini tekrar o şahlanışına çıkaracak,
Onu gerçek ve sağlam temellere bağladı.

Bu dönemde Mariana Marrâş ve Cemil el-Azm gibi şairlerin şiirlerinde, batılı ülkelerin Osmanlı Devleti sınırları içindeki ayrılıkçı siyasete tabi olmadıkları, kendilerini yöneten Osmanlı padişah ve yöneticilerine özellikle de II. Abdülhamid Han'ın devletin birlik ve bütünlüğünü koruduğu, Osmanlı coğrafyasında adalet ve düzeni sağlamaya çalıştığı yönündeki bakışlarını sürdürdükleri görülmektedir.

3. SURİYE ARAP ŞİİRİNDE II. ABDÜLHAMİD'E OLUMSUZ BAKIŞ

II. Abdülhamid Han, dönemindeki devlet tebaasında yetişen şairler tarafından övgüyle anılsa da bazı şairler tarafından "Kızıl Sultan" nitelemesine varacak kadar ağır ithamlarla eleştirilmiştir. Eleştiren birçok şair, edebiyatçı ve düşünür ya gayrimüslim ya da İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği Batılı güçlerle bağlantılı olanlardır. Bu grup arasında, başlangıçta padişah karşıtı iken sonradan "Neredesin şevketli Abdülhamid Han?" diyerek pişmanlığını belirten (Bozgeyik, 1995, s. 19) Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) gibi Türk şair ve siyasetçilerin yanında Faris el-Huri (1877-1962) gibi Arap şairler de yer almaktadır.

3.1. MÎHÂÎL ES-SAKKÂL (1852-1937)

Şair ve âlim Antuan es-Sakkâl'ın oğlu olan Mîhâîl, babasının işi için gittiği Malta'da dünyaya gelmiş bir müddet sonra ailesi ile Halep'e dönmüş ve oraya yerleşmiştir (es-Sakkâl, 2006, s. 63). Arapça başta olmak üzere temel bilgileri babasından alan Sakkâl edebî ilimlere büyük ilgi duymuştur (İshakoğlu, 2012, s. 167). Türkçe okuma ve yazmasını öğrenen şair on altı yaşına geldiğinde şiir yazmaya başlamıştır. Bir süre avukatlık mesleği ile meşgul olmuş ancak daha sonra edebiyata yönelerek 1897 yılında Mısır'da ilk fotoğraflı Arap dergisi olan *el-Ecyâl* dergisini yayınlamıştır. Oradan Halep'e dönerek edebi ve kültürel bir içeriğe sahip olan *Leṭâifü's-semer fî sükkâni'z-zührati ve'l-ḳamer* adlı kitabını yazmıştır. Bunun dışında hece vezniyle yazılmış ancak basılmayan büyük bir şiir divanı da bulunmaktadır (Keyyâlî, 1957, s. 187; Ziriklî, 2002, s. 236). Bunların yanı sıra iki bölümden oluşan, birinci bölümüne *Ṭarâifü'n-nedîm fî târîḫi Ḥalabi'l-Ḳadîm*, ikinci bölümüne de *Letâifü'l-Ḥadîs̱ fî târihi Ḥalabi'l-Ḥadîs̱* adını verdiği büyük bir tarih kitabı da bulunmaktadır. Sakkâl, İngiltere konsolosluğu tarafından yaklaşık kırk yıl yabancı davalara bakmakla mükellef olan ticaret mahkemesinin üyeliğini yapmış, daha sonra Şam'daki Arap bilim enstitüsüne muhabir üye olarak seçilmiştir (Cübûrî, 2003, s. 5/482; Hımsî, 1925, s. 111).

Şiirleri Hayreddin ez-Ziriklî gibi dönemindeki edipler tarafından eleştirilen Sakkâl'ın, belki bu yüzden dört ciltten oluştuğu halde 1925 yılında sadece birinci cildini yayınladığı divanında genel olarak Türklere özel olarak da II. Abdülhamid Han'a kin ve nefretini yansıttığı görülür (İshakoğlu, 2012, ss. 168-169). يا ذلّ قومٍ بأنطاكية / *Antakya Yönünden Gelen O Millete Yazıklar Olsun* başlıklı şiirinde Mariana Marrâş'ın aksine II. Abdülhamid Han'ın tahttan indirilişine sevinmiş ve bu önemli olayın arka planında müjdeler bulunduğunu dile getirmiştir. Abdülhamid Han'ın din kisvesine bürünerek halka karşı her türlü cinayeti işlediğini iddia eden Sakkâl düşüncelerini şöyle ifade etmektedir (Yâfî & Müneccid, 1995, ss. 188-189):

يـــا ذلّ قَـومٍ بِـأنـطاكـيةَ غـَـــدَروا — وهم على زَعْمِهِمْ للناسِ ســـاداتُ
يـا أيُّها النَّـاسُ ليسَ الـدِّينُ يَـأْمُرُكـُم — بِالبَغْيِ والفَتْكِ، بلْ تلكَ السِّياسَـــاتُ
هي الإشَاراتُ مِنْ بَعضِ الرِّجالِ إلى — عبدالحميدِ فأَغْوَتْهُ الإشَـــــاراتُ
أَمْسَى يُـريـقُ على اسمِ الـدِّينِ كُلّ دَمٍ — ظُلماً لقَدْ لُعِنَتْ تلكَ الإراقَـــــاتُ

Halkın önderleri olduklarını iddia ederek onları aldatan,
Ve Antakya yönünden gelen o millete yazıklar olsun.
Ey insanlar bütün bunlar dinin aksine saldırmayı
Ve bozgunculuğa yönlendiren Abdülhamit'in siyasetidir.
Bu zulüm ve çileler Abdülhamit kurmaylarının,
Yalan ve düzdürme raporları ile yapılıyor.
Abdülhamit de bunlara aldanıyordu.
Ve kendisi de dini kullanarak haksız yere birçok cana kıydı.

Şimdi bütün o canlar kendisine lanet yağdırmaktadır.

Abdülhamid Han'ın tahttan indiriliş haberini sevinç ve şaşkınlık içerisinde karşılayan Sakkâl, bunun önemli bir olay olduğunu ve arkasında da halk için müjdeler olacağını, Abdülhamid Han'dan sonra bütün sorunların çözüleceğini iddia etmektedir (Sakkâl, 1925, s. 41):

وقد رَوَى أَنَّكَ المَخْلـوعُ بَـعْضُهمُ ... يا ربِّ هَلْ صُدِّقتْ تلكَ الرِّوَايـاتُ

بالخَلـعِ بُشْرَى بِها كلُّ البَشَائِـرِ، بلْ ... في كلِّ حَرْفٍ لنَا مِنهُ بِشـــاراتُ

العَيْشُ بَعْـدكَ يـا عبـدالحمـيدِ حَلّا ... كأنَّما ليسَ في الدُّنْيا مَـــرَاراتُ

لا تلْعنِ الدّهرَ يـا عبـدالحمـيد فقَدْ ... جَنَيتَ حتى اشْتَكتْ مِنْكَ الجِنَاياتُ

Tahttan indirildin diye haberler işittik,
Doğru mudur bu güzel haber ya Rab?
İndirilişinde birçok müjdeler vardır,
Öyle ki indirilişin her harfinde bir müjde vardır.
Ey Abdülhamit! Senden sonraki hayat,
Hiç acı ve çile yokmuş gibi tatlıdır.
Ey Abdülhamit! Zamana lanet yağdırma,
Çünkü öyle suçlar işlediniz ki,
O suçlar bile senden şikâyetçi oldu.

Sakkâl, divanının bir başka köşesinde Abdülhamid Han'ın devleti zulüm ve istibdatla yönettiğini, halkı yoksullaştırdığını ve bunun karşılığını da alaşağı edilmesi ile ödediğini dile getiren şöyle düşüncelerini şu dizelerle dile getirmektedir (Yâfî & Müneccid, 1995, ss. 191-192):

كانت إرادتُكَ الكُبرى إذا صَـدَرتْ ... مِنْ قَصرِ يلدزَ تَهتزُّ الـولايـــاتُ

واليومَ أمَسيتَ مَسْجونـاً ولا عَجَبٌ ... ذاكَ العَداءُ لهُ هذي المُجـــازاةُ

لو كنتَ بالـعَدلِ والإنْصافِ مُحتفِظاً ... عِشْتَ العزيزَ وحَفّتْكَ السَّـعاداتُ

أيـن الخِزَانـــاتُ للأيـــامِ تجمَعُـها ... عبـدالحمـيدِ أصانَتْكَ الخِزانـاتُ

إني لَأَعْلَـمُ أنَّ المـرْءَ تصْحَبُـــهُ ... أعمـالُـهُ فهي لو نَـدري شَـهاداتُ

Yıldız sarayından senin fermanın çıktığı zaman,
Vilayetler bile korkudan titrerdi.
Bugün ise tutuklu durumunda isen,
Bunda şaşma çünkü yaptığını buluyorsun.
Adaletli davranıp insaflı olsaydın onurlu halde yaşar
Ve etrafını mutluluklar kaplardı.
Ey Abdülhamit bugünler için biriktirdiğin hazineler nerede?
Bunlar seni korudu mu?
Ama benim bildiğim kişi sonunda yaptığı işlerle yüzleşecek,
Ve o işlerde aleyhinde şahitlik yapacaktır.

Sakkâl'ın, aşağıda yer alan dizelerindeki tenkitlerine bu defa II. Abdülhamid döneminde meydana gelen sözde Ermeni soykırımı üzerinden devam ederek, Ermeni lobilerinin değirmenine su taşırcasına ve pervasızca ilgili olayları vahşet ve katliam olarak lanse etme çabasına girdiği görülmektedir. Hatta iddialarında o kadar ileri gitmiştir ki II. Abdülhamid yönetimi altındaki Türklerin Ermenilere karşı her türlü insanlık dışı suçları işlediğini, yaşlı ve çocukların vahşice öldürüldüğünü ve cesetlerinin de kurda kuşa yem edildiğini, kadınların da

ırzlarına geçildiğini dillendirecek kadar sınırları zorladığı görülmektedir (Sakkâl, 1925, ss. 41-42):

تـقولُ وشَيبي أبْصَـرَتـْـهُ الحَبائِـبُ ... أَلَسْـتَ الـذي قـدْ شَيَّبـتْهُ النَّـوائِـبُ
مُصَـابٌ هما كالـسَّيلِ فاشتدَّ وقـْـعَهُ ... على النَّاسِ حتى أكْبَرتْهُ المَصَائِبُ
فهـذا قَتيلٌ يـأكلُ الوَحْـشُ شِـــلْوَهُ ... تدورُ بهِ الغِربانُ وهي نَـواعِـبُ
عَـذارَى تخافُ الــعارَ تَبكي صِيانَـةً ... يُغالِبُها الباغونَ والبَغيُ غـالِــبٌ
هنـاكَ شـيوخٌ تـأكلُ الـنَّارُ جِسمَــهمْ ... هنـالكَ ولـدانٌ وُخـودٌ كـواعِــبُ
فلو أبْصَرَتْ عيــناكَ أطفالَـهمْ وهـمْ ... يمـوتـونَ بَـرداً والنِّسـاءُ نَـوادِبُ
لضَاقتْ بكَ الأرضُ التي أصبحتْ بهِمْ ... مَشـارقُها تَبكي عليها المَــغاربُ

Saçımın ağardığını gören dostlar,
Bunun nedeni "Çektiğin çileler mi?" diye sordular.
Az görünüp de daha sonra önüne geleni bu,
Sürükleyen sel felaketi gibi bir felakettir.
Bir tarafta vahşi hayvanların parçaladığı,
Kargaların da o uğursuz gaklamaları ile,
Döndürüp gezdirdiği cesetler.
Namus ve iffet korkusu ile ağlayan bakireler,
Yine de zalimler arzuladıklarına varıyorlar.
Çünkü o zaman üstünlüğü ele geçirmişlerdir.
Başka yerde de cesetleri kül olmuş yaşlılar,
Diğer tarafta da eğlenen hizmetçiler ve bakire kızlar.
Soğuktan donarak ölen çocuklarına,
Feryat eden kadınlara bir göz atsaydın.
Batısından doğusuna kadar onlara,
Ağlayan yeryüzü sana dar gelirdi.

İngiltere konsolosluğunda çalıştığı yaklaşık kırk yıllık süre ile Şam'daki Arap bilim enstitüsündeki üyeliği esnasında Sakkâl, Abdülhamit Han'a olan kin ve nefretini bileyerek tahttan indirilişine sevinmek bir yana onu yalancılık ve despotluk ile itham etmekte, mala düşkün bir kişi olarak nitelemektedir (Keyyâlî, 1957, s. 57; Ziriklî, 2002, s. 236):

هي الإشَاراتُ مِنْ بَعضِ الرِّجالِ إلى ... عبدالحميدِ فأَغْوَتْهُ الإشــــاراتُ
بالخَلـعِ يُشْرى بِها كلُّ البَشَـائِـرِ، بلْ ... في كلِّ حَرْفٍ لنَا مِنهُ بِشَــاراتُ
العَيْشُ بَعْـدكَ يـا عبـدالحمـيدِ حَلّا ... كأنَّما ليسَ في الدُّنْيا مَــــرَاراتُ
كانت إرادتُكَ الكُبرى إذا صَـدَرتْ ... مِنْ قَصرِ يلدزَ تَهتزُّ الـولايــاتُ
أين الخِزَانــاتُ للأيــامِ تجمَعُـها ... عبـدالحمـيدِ أصانَتْكَ الخِزانـاتُ

Bu zulüm ve çileler Abdülhamit kurmaylarının,
Yalan ve düzdürme raporları ile yapılıyor,
Abdülhamit de bunlara aldanıyordu.
İndirilişinde birçok müjde vardır.
Öyle ki indirilişin her harfinde bir müjde vardır.
Ey Abdülhamit! Senden sonraki hayat,
Hiç acı ve çile yokmuş gibi tatlıdır.

Yıldız sarayından senin fermanın çıktığı zaman,
Vilayetler bile korkudan titrerdi.
Ey Abdülhamit! Bu günler için biriktirdiğin hazineler nerede?
Bunlar seni korudu mu?

Mîhâîl es-Sakkâl'ın şiirlerini incelediğimizde genel olarak Türkler ve özellikle de Sultan II. Abdülhamid Han ile ilgili her türlü olumsuz yönleri ortaya attığını görmekteyiz.

3.2. DİĞER ŞAİRLER

Batı düşünce ve propagandasından etkilenerek Osmanlı Yönetimi ve II. Abdülhamid hakkında eleştirel şiirler kaleme alan şairlerden bir diğeri Cebrail ed-Dellâl'dir (1836-1892). Eğitimini Lübnan'da tamamlayan, sonraki hayatını ilmi ve edebi bir çevrede sürdüren Dellâl şiir yazmaya 1868 yılında İstanbul'da başlamıştır. Daha sonra Avrupa turuna çıkıp birçok ünlü şehri ziyaret ederek maddi ve manevi destek elde etmiştir. Paris'te Arapça yayınlanan *es-Sada* gazetesini çıkarmakla görevlendirilir, İstanbul'da *es-Selam* gazetesini çıkarır. Daha sonra Avusturya'ya giden Dellâl orada *el-Cevâib*, *el-Cinân*, *el-Eḥrâm* ve *Mir'âtü'l-aḥvâl* gibi çeşitli gazetelerle iletişim kurmuştur (Babtain, 2008a; Keyyâlî, 1957, ss. 55-58).

Batı düşünce ve propagandasından etkilenerek yazdığı açıkça görülen *el-'Arş ve'l-Heykel* adlı şiirinde Abdülhamid Han'ı zülüm ve istibdatla itham etmekte, halkı ayaklandırmak için de kışkırtmaya çalışmaktadır (Âlu Cundî, 1958, s. 2/25; Keyyâlî, 1957, ss. 85-86; Kehhâle, 1957, s. 13/114-115). Hatta kendisi bu gerekçeden dolayı tutuklanır ve iki yıl cezaevine konulur (Keyyâlî, 1968, s. 58; Ziriklî, 2002, s. 2/109). Şiirinde, II. Abdülhamid Han'ı istibdatla ve zulüm ile itham ederek tenkitlerini şöyle ifade etmektedir (Keyyâlî, 1968, s. 63; Serkîs, 2008, s. 1/441):

ذَبـَحَ العِبادَ على الوِهـادِ بِظُلـمِه — وسَقَى المِهادَ دِماءُها عن صَوبِـها
فَلِمَ الخُضُـوعُ لِذي البِـغَاءِ ومَالَـها — عَجَباً تَتِـيْهُ بِتاجِـها وقَضِيبِـها
فَالـجَيْشُ مِـنْ أَولادِنـا لِقِـتَالِـها — والبَـذْخُ مِنْ أَمْـوالِـنا لِمَعِيبِـها
هيّا انْهَضُوا، وَبِطَرْدِها اجْتَهِدوا فَقَدْ — سَادَ الدَّمَـارُ وَعَـمَّ مِنْ تَـخْرِيبِـها
وَلْيَحْكُمِ الْجُمْهُـورُ مِنْ عُقَلائِـــهِ — قَـومٌ تَرَاعَى خَيـرَهُ كَـنَسِيبِـــها
حتى تَرىَ كُلَّ الوَرَى فوقَ الثَّرَى — بِـالأَمْـنِ يَرْعَى شَـاتَـها مع ذِيبِـها

Zulmü ile halkı perişan ederken,
Sessiz sedasızca emeklerini ellerinden aldı.
İçinizde şanı ve şerefi ile dolaşan,
Bu soysuza niçin boyun eğmişsiniz?
Çocuklarımız sınır ve saltanatını korumak için savaşırken,
Mal ve servetlerimizde onun kusurlarını örtmek için kullanılmakta.
Beraberce yurdunuzu yakıp yıkıp harabeye çeviren düşmanı,
Kararlılık ve ciddiyetle çıkarmaya çalışın.
Ve sizleri içinizden en hayırlı, bilgili, deneyimli,
Ve saygın kişiler yönetsin.
Bu durum yeryüzünde güven ortamı sağlanıp,
Kurt ile koyunun beraber dolaşana kadar devam etsin.

II. Abdülhamid Han karşıtı görüş, düşünür ve örgütlerden etkilenen ve bu kervana katılan diğer bir şair Abdülkadir el-Mağribî'dir (1867-1956). Lazkiye'de doğup Trablus Şam'da yetişmiş, eğitimini önce babasından daha sonra döneminin Şam ve İstanbul âlimlerinden almıştır.

Hareketli ve aktif birisi olan Mağribî'nin görüştüğü alimler arasında Cemaleddin el-Afgânî ve Muhammed Abduh da yer almakta olup kendisini Mısır'a gitmesi konusunda teşvik ettikleri bilinmektedir (Keyyâlî, 1968, s. 137; Ziriklî, 2002, s. 4/474). Gazeteciliğe yönelen Mağribî'nin, önemli gazetelerde çok sayıda makalesi yer almaktadır. 1908'de Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle Trablus'a dönmüş ve *el-Bürhân* gazetesini yayımlamıştır. *el-İştiḳāḳ ve't-t'arîb*, *el-Aḫlâḳ vel-vâcibât*, *'Aṣâratül-lisân fi'l-luġa* ve *'Alâ hâmişi't-tefsîr* adlı eserleri yazmıştır (Babtain, 2008c; Âlu Cundî, 1958, s. 2/120).

el-Mağribî, bir şiirinde II. Abdülhamid Han'ın halkı aşağılayıp yoksullaştırdığı, ülkeyi de harabeye dönüştürdüğünü iddia etmekte ve yürüttüğü siyaseti sert bir dille eleştirmektedir (Babtain, 2008c):

بَلِّغْ أَميرَ المُؤْمِنينَ نَصيحـــةً ... تَبْغي القُبولَ ولاتُريدُ ثَوابـــــا
قَبْرٌ تُعَمِّرُهُ بِبَدْرَةِ عَسْجَـــــد ... وتُعِيدُ عُمْرانَ البلادِ خَرابـــــا
تُجْبي الضَّرائِبَ مِن فَقيرٍ مُمْـلِقٍ ... تُغْني بِها المُتَمَلِّقَ الخَلّابـــــا
كم مِنْ بَريءٍ صادقٍ حَكَّمْتَ في ... حُوبانِهِ المُتَجَسِّسَ الكَذَّابـــــا
ضَيَّعْتَ مُلْكَكَ وامْتَهَنْتَ رِجالَـهُ ... فَعلامَ تَحْوي التَّاجَ والألقابـــــا

Müminlerin emirine karşılığında bir şey beklemeden,
Bu nasihati iletmenizi arzularım.
Yerleşim alanlarını yakıp yıkıp harabeye çevirirken,
Niçin mezarlıkları altın süslemelerle süslüyorsun?
Aşırı zengini daha da zenginleştirmek için
Niçin yoksul fakirden vergiler topluyorsun?
Nice doğru ve masum insanları itham ederek,
Yalancı casuslar aracılığı ile günahlarına girdiniz.
Niçin taç ve lakaplar taşıyorsunuz?
Mülk ve tahtı kaybedip, insanları aşağılandıktan sonra.

II. Abdülhamid Han karşıtı kervana, bir dönem başbakanlık yapmış ve Suriye'yi Birleşmiş Milletlerde temsil etmiş siyasetçi ve şair Fâris el-Hûrî (1877-1962) de katılmıştır. Lübnan'da dünyaya gelen Fâris el-Hûrî daha sonra adı "Amarikan Üniversitesi"ne dönüşen Suriye Protestan Fakültesi'nde eğitim görmüştür. Şam'da İngiltere konsolosluğunda tercüman olarak çalışmış daha sonra Şam'ı temsilen Osmanlı Temsilciler Meclisi üyeliğine seçilmiştir. Geçimini avukatlık yaparak sağlayan el-Hûrî kurucularından da sayıldığı Şam'daki Arap İlim Kurulu üyeliğine seçilmiştir. Fransızların Şam'ı işgaline kadar da Alaaddin ed-Dürûbî (1870-1920) hükümetinde maliye bakanı olarak görev yapmıştır. 1925 yılında Fransızlar tarafından Erwad adasına sürgün edilen şair bir yıl sonra da sürgünden gelip Maarif bakanlığına atanmıştır. Devlet başkanı Şükrü Kuvvetli döneminde millet meclisi başkanlığına, daha sonra da 1944- 1945 yıllarında başbakanlığa seçilmiştir (Babtain, 2008d; Ziriklî, 2002, s. 5/128).

el- Hûrî II. Abdülhamid Han'ı, dolayısıyla onun siyaset ve yönetimini, halkı aşağılayıp yoksullaştırdığı ve ülkeyi de harabeye dönüştürdüğü iddialarıyla (K. Hûrî, 1988, ss. 405-412) *Vedâ' ve 'İtâb* başlıklı şiiriyle tenkit etmektedir (K. Hûrî, 1988, s. 405):

لقد هَوى اليومَ صَرْحَ الظُّلمِ وانْتَفَضتْ ... أرْكـانَـهُ وتَولّـَتْ أهْلَـهُ النِّـــقَمُ
عبـدالحمـيدِ اِستمعْ منهم مُناقشـةً ... فطالما صَبَروا بل طالما كَظَـموا
نَيرونُ عِندكَ أو فِرْعونُ قد غُفِـرَتْ ... زَلاّتُـهُ واسْتَحبَّتْ شاهُـها العَجَـمُ

خَليـفةَ اللهِ قد خـالَفْتَ مـا أَمَـــرَتْ بـهِ الـشَّريـعةُ والتَّـنزيْـلُ والكَـــلِمُ
فَأَنْزَلوكَ عن الـعَرشِ الرَّفـيعِ وما كـانوا يُريدونَـها لكنـهم رُغِـموا
فَفِي هُبوطِـكَ عـادَ المُـلْكُ مُرْتَفِـعاً وفِي هَلاكِكَ كُلُّ الخَلقِ قَدْ سَلِـمُوا

Bugün zulüm abidesi yok olup temelleri çökerken,
Halk da yönetime el koydu.
Abdülhamit, halkın sesine kulak ver!
Çünkü onlar her türlü çile ve işkenceye sabretti.
Sizin gibi padişahların yanında,
Neron ve Firavun'un yaptıkları bağışlanırken,
Acem şahları da sevilmeye başlandı.
Müminlerin halifesi olduğun halde,
Kitabın ve dinin ne yasakları varsa yaptın.
İstemeseler de sizi yüce tahtınızdan indirdiler.
Çünkü onlar buna mecbur kalmışlardı.
Sizin çöküşünüzle devlet yükselişe geçerken,
Halkın bütünü de selamete erdi.

1909 yılında da *el-Muḳtebes* dergisinde yayımlanan Türkler ile ilgili diğer şiirinde ise Fâris el-Hûrî, II. Abdülhamid Han'ı yine eleştirip karalamaktadır. Daha sonra II. Abdülhamid'in Filistin davasındaki duruşunu ve Siyonistlerin kurbanı olduğunu anlayınca da döneminin muhalif siyasetçilerinin bir kısmının yaptığı gibi o da yazdığı tenkitlere pişman olmuştur (Musa, 2020).

SONUÇ

Modern Arap şiirinde özellikle de Suriye Arap şiirinde II. Abdülhamid hakkında şiirlere rastlamak mümkündür. Osmanlı devletinin çalkantılı bir döneminde tahta çıkan II. Abdülhamid, siyaset ve tarih dünyasında olduğu gibi kendisine şiir ve edebiyat dünyasında da geniş bir yer bulmuştur.

Bu minvalde sayıları az da olsa Mariana el-Marrâş ve Cemil el-Azm gibi şiirlerinde II. Abdülhamid yanlısı tutumu ile göze çarpan Suriyeli şairlerin varlığı dikkat çekmektedir. Hristiyan bir vatandaş olan, kendisini edebi yönden geliştirip zenginleştiren kültürlü bir ortam ve çevrede yetişen Mariana el-Marrâş şiirlerinde, II. Abdülhamid'i adaletiyle zulmün karanlıklarını aydınlatan yönetici, ağır başlı, insanların ve ümmetin ümidi, huzur ve bereket kaynağı, hikmet sahibi, siyasetin önderi, barışın simgesi olarak nitelemiştir. Böylece o, çevresindeki olayları dile getirirken yabancı okul ve düşünürlerin fikir ve düşüncelerinin etkisi altında kalmamış, onlara akıl ve mantık nazarıyla yaklaşmıştır. Diğer bir şair Cemil el-Azm ise II. Abdülhamid'i krallar kralı, isabetli ve doğru görüşü ile siyasetteki boşlukları dolduran, şefkat ve adaletiyle de halkı güvensizlik ortamından güven ortamına taşıyan, İslam Dinini tekrar eski şahlanışına ulaştıran ve sağlam temellere bağlayan padişah olarak nitelemiştir. Ayrıca bu şairlerin, şiirlerinde genel olarak Suriye'nin ve diğer Arap coğrafyasının Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve II. Abdülhamid yönetiminden ayrılmaması gerektiği, aksi halde Suriye coğrafyasının İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı sömürgeciler için yem haline geleceği vurguladığı görülmüştür.

Bu olumlu yaklaşımın yanında diğer tarafta Suriyeli bazı Arap şairlerin de şiirlerinde II. Abdülhamid'i eleştirdiği, neredeyse bütün çirkin özellikleri onun şahsına yakıştırmaya çalıştığını da görmek mümkündür. Bu grubun başında, Mariana el-Marrâş gibi Hristiyan olan

ve onun gibi Halep ve çevresindeki varlıklı ve kültürlü bir aile ve ortamda yetişen Mîhâîl es-Sakkâl yer almaktadır. Onu Cebrail ed-Dellâl, Abdülkadir el-Mağribî ve Fâris el-Hûrî takip etmekte olup bu şairlerin ortak bir profile sahip oldukları görülmektedir. O da eğitimlerinin çoğunu Batı'da görüp oranın milliyetçilik, özgürlük, düşünce ve kavramlarından etkilenmiş olmaları veya Batılı devletler için çalışan, gayri Müslim guruplara müntesip şair ve düşünür olmalarıdır. Bu şairlerin, II. Abdülhamid Han'ı en iğrenç sıfatlar ve en alçak ibarelerle yerdikleri, bir taraftan da ayaklandırmak için halkı kışkırttıkları göze çarpmaktadır.

Bahse konu olan şairlerin şiirleri, memleketleri ve inanç durumları dikkate alındığında, Sultan II. Abdülhamid hakkındaki farklı görüşte olmalarının nedeninin sadece din ve mezhebe veya doğdukları yere bağlı olmadığı, daha ziyade yetiştikleri, eğitimlerini tamamladıkları ve mesleklerini icra ettikleri ortamlar olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin Mîhâîl es-Sakkâl, Abdülhamid karşıtı çevrelerin, yabancı okul ve düşünürlerin fikirlerinden etkilenmiş, İngiltere Konsolosluğu'nda yaklaşık kırk yıl çalışmış, misyonerlerle iletişim halinde olmuş, daha sonra Şam'daki Arap Bilim Enstitüsü'ne muhabir üye olarak seçilmiştir. Mariana el-Marrâş ise ömrünün büyük bir kısmını Halep'te geçirmiş ve kendini orada geliştirmeye çalışmıştır. Dolaysıyla batılı veya yabancı okul ve düşünürlerden çok fazla etkilenmemiştir. Bu durumu, iki şair arasındaki görüş ayrılıklarının temel faktörlerinden biri olarak görülmesinde yarar vardır.

II. Abdülhamid'i yeren şairlerin sayı bakımından onu övenlerden fazla olması, konjonktürel olarak o dönemde Osmanlı tebaasında yetişen şair ve düşünürlerin hem kendisine hem de Osmanlı Devleti'ne bakış açısını yansıtması bakımından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed, M. (2011). al-Ḥayâtu al-ṣeḳâfiyye fî Dimeshḳ fî al-'aṣr al-'Uṯmânî (1876- 1918). *Mejelletu Jâmiati Dimeshk*, *27*(1-2), 303-330.

Alpaslan, S., & Kaştan, Y. (2020). Suriye'deki Arap milliyetçilerin Fransızlara karşı bağımsızlık mücadelesi (1920-1946). *International Journal of Current Approaches in Language, Education and Social Sciences*, *2*(1), Article 1. https://doi.org/10.35452/caless.2020.21

Alu Jundi, E. (1958). *A'lâmu al-adab we al-fen*. Matbaatu Mejelleti Savti Sûriye.

Awad, M. A. (1969). a*l-Idâretu al-'Uṯmâniyye fî wilâyeti Sûriye 1864-1914*. Dâru'l-Maârif.

Babtain, A. S. (2008a, Eylül 6). جبرائيل الدّلال. almoajam.org. http://www.almoajam.org/lists/inner/1577

Babtain, A. S. (2008b, Eylül 6). جميل العظم. almoajam.org. http://www.almoajam.org/lists/inner/1671

Babtain, A. S. (2008c, Eylül 6). عبد القادر المغربي. almoajam.org. http://www.almoajam.org/lists/inner/4101

Babtain, A. S. (2008d, Eylül 6). ميخائيل الصقال. almoajam.org. http://www.almoajam.org/lists/inner/7528

Baktıaya, A. (2017). *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın doğuşu*. İletişim Yayınları.

Bozgeyik, B. (1995). *İslam birliği üzerine oynanan oyunlar*. Timaş Yayınları.

Cheikho, L. (1910). a*l-Adabu al'Arabî fi al-ḳarni al-tâsi'i 'aşar*. al-Matbaatu al-Katolikiyye li al-Âbâi al-Yesûiyyîn.

Daghir, Y. E. (1972). *Maṣâdiru al-dirâset al-adabiyya* (C. 1-2). al-Mektebetu al-Sharkiyye.

Himsi, K. (1925). *Udebâ'u Ḥaleb zû'l-eşer fi'l-ḳarni't-tâsi' 'aşer*. al-Matbaatu al-Mârûniyye.

Isteyf, A., Ridawī, M., & Rûmiye, V. (2008). a*l-Ḥaraketu al-adabiyye fī bilâdi al-Sham* (C. 2). Arap Kültürü Başkenti Genel Yayın Konseyi.

İshakoğlu, Ö. (2012). *Suriye tarihi Osmanlı dönemi Suriyesi'nde edebi ve kültürel hayat (1800-1918)*. Kabalcı Yayınları.

Juburi, K. S. (2003). *Mu'cemu al-şu'arâ' min a'l-'aşr al-jhâhilî ḥattâ seneti 2002* (C. 1-7). Dâru'l-Kutub al-Ilmiyye.

Kahhala, O. R. (1957). *Mu'cemu al-muellifîn* (C. 1-15). Dâru Ihyâi't-Turâsi'l-Arabî.

Kahhala, O. R. (1959). *A'lâmu al-nisâ' fi 'âlemeyy al-'Arab we al-İslâm*. Muessesetu'-Risâle.

Khoury, K. (1988). *Evrâḳu Fâris al-Khoury*. Dâru Talas li al-Dirâse we al-Neshr.

Khoury, Y. K. (1994). *Rajulun sâbıḳ li-'aşrih: Buṭrus al-Bustani 1819-1883*. Kraliyet Dini Araştırmalar Enstitüsü.

Kurd Ali, M. (2008). *Ḥâlu bilâd al Sham fi evâili-l-ḳarnir-râbi'i 'aşara'l-hijrî*. Dâru İbn Kesîr.

Kurşun, Z. (1992). *Yol ayrımında Türk-Arap ilişkileri*. İrfan Yayınevi.

Kyali, S. (1957). *Muḥâḍarât 'an a'l-ḥereket al-adabiyye fi Ḥaleb: 1800-1950*. Arap Devletleri Ligi, Yüksek Arap Çalışmaları Enstitüsü.

Kyali, S. (1968). a*l-Adab al-'Arabiyy al-mu'âṣır fī Sûriye*. Dâru'l-Maârif.

Marrash, M. (1893). *Dîwânu bint-i fikr*. al-Matbaatu al-Adabiyya.

Musa, M. H. (2020, Nisan 18). *فارس الخوري: مواقف لا تُنسى من حياة الزعيم*. noonpost.com. https://www.noonpost.com/content/36705

Öke, M. K. (1996). Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih—Medeniyet—Kültür. *Siyonizm* (C. 1-7). İz Yayıncılık.

Polat, Ü. G. (2019). *Türk-Arap ilişkileri: eski eyaletler yeni komşulara dönüşürken (1914-1923)*. Kronik Kitap.

Saqqal, M. b. A. (1925). *Dîwânu Michael al-Ṣaqqal*. Matbaatu al-Asr al-Jedîd.

Saqqal, M. b. A. (2006). *Leṭâifu al-semer fi sukkâ al-zuhrat wa'l-ḳamer*.

Sarıkoyuncu, E. D. (2008). İngiltere'nin doğu (şark) politikası (1882-1914). *Akademik Bakış*, *14*, 1-15.

Sarkis, Y. b. I. (2008). *Mu'cemu al-maṭbû'âti al-'Arabiyye we al-mu'arrebe* (C. 1-2). Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye.

Savrun, E. (2018). Tarihte Araplar ve Türk-Arap ilişkileri. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, *4*(9), Article 9.

Sırma, İ. S. (1985). *II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti*. Acar Matbaacılık.

Taşçıoğlu, Y. (1996). Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih—Medeniyet—Kültür. *Hammer* (C. 1-7). İz Yayıncılık.

Yafi, N., & Munejjid, M. (1995). *Sûret al-Turkî fī al-Şi'r al-'Arabiyyi al-ḥadîṯ*. Dâru'l-Hıvâr.

Yüksel, A. (1993). Cemîl Azm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 325-326). TDV Yayınları.

Ziriklī, H. (2002). Ahmed Emîn. Züheyr Fethullah (Sor.Ed.), a*l-Aʿlâm: Ḳāmûsü terâcim* (C. 1). Dâru al-Ilm li al-Melâyin.